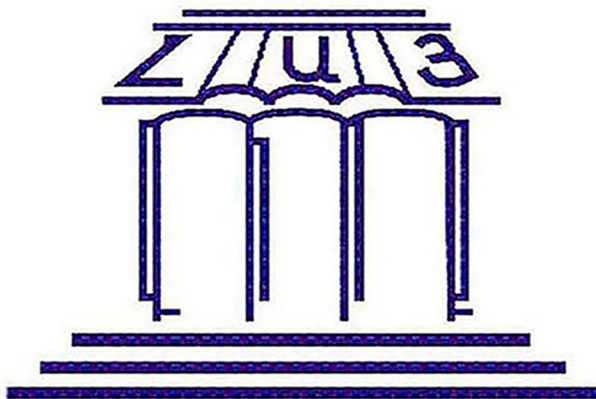

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

II 4m4h 4 W2(10)

2

891.99.09

S-54

56 NOV 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻՆ ԿԻՑ ՀԵՌԱԿԱ
ՈՒՍՄԱՆ ԲՅՈՒՐՈ

891.99.09

5-54

148.

4.

Ձեռագրի իրավունքով

ԼԵԶՎԻ ՅԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԿՈՒՐՍ II

1931 թ.

ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹ. № 2 (10)

ՊՐՈՖ. Ա. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

XIX—XX Դ. Դ.

891.99.09
ԱՊ - 54

ՅԵՐԵՎԱՆ

193/

Վ Ի Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ի

Ա. Տերտերյանի «Հայոց նոր գրականության պատմություն XIX—XX դ. դ.» II հոսրոս № 1 առաջագրութան մեջ («Վերանայնական») սպրտեղ են հետեղալ վրիպակները: Խնդրում ենք ուղղել:

Տպված է	յեռ.	սող	պետք է լինի
հաստատել	4	26	կհաստատենք
զբվ	5	11	զբվածքների թուլություն
հեղաշրջվում են	8	18	հեղաշրջվում է
գեղեցիկ	11	22	հեռաքրքիր
«լեզու», գիտե	13	33	«լեզու» գիտե
գերով հեղինակի	15	25	գերով, հեղինակի
կյանքի հայ	18	27	կյանքի, հայ
ավերանում է	23	14	ավերանում է
ասպարեղ	»	30	ասպարեղ
Առաքյալը, վոր	24	34	Առաքյալը. վերջինս
այս, հափաղանց լուրջ են	27	15	այս, հափաղանց լուրջ եք
հոգևորություն	29	18	հոգևորականության
գետրերը	32	10	գետրերը
հաջող են	39	1	հաջող
զարգանալ և ըստ	40	2	զարգանալ ըստ
յեղբակացությունները և սեն- տենցներ	43	16	յեղբակացություններ, սեն- տենցներ
մի հրացանը	»	32	իմ հրացանը
վերադառնում է համոզվում	46	23	վերադառնում է և համոզվում
գիշում է	47	6	գիշում է

2228-51

Ծ Ե Ր Ե Ն Ց

Պատմական վեպը ի՞նչ կերպ է արտացոլում ժամանակակից սոցիալ-
ֆառաֆական կյանքի իրադարձությունը.—Ծերենցի պատմավեպը և
տանկահայ կյանքի առարյա խնդիրները.—Դասակարգային համերաշ-
խության ֆարոգը «Յերկուսի» վեպում.—Պոստահայ բուրժուազիայի
ձգտումը իր հեգեմոնիայի տակ առնելու մյուս դասակարգերին.—Ա-
ռետրական մրցում հույն վանառականության դեմ.—Դրա գրական ար-
ձագանքը «Թորոս Լեվոնի» մեջ.—«Նամաք դասին» դարեկան ֆարո-
գներ իշխան Թեոդորոս Ռշտունու բերանում.—Ի՞նչ նպատակի յեր ձրգ-
տում Ծերենցն իր այդ ֆարոգներով.—Վեպերի գեղարվեստական ար-
ժեքը.—Յերկուսի պոյուններ:

I.

Ծերենցը պատմավեպասան է: Նրա յերկերը դնահատելուց առաջ
անհրաժեշտ է դնել այն հարցը, թե՛ ինչ արժեք ունի պատմական կյան-
քը վեպի նյութ դարձնելը, կարձ պատմավեպասանությունը գրական
և հասարակական առումով:

Սխալ կլինի, ի հարկե, արժեք տալ պատմական վեպաթղթերի
ստակ վերապատումին, վորովհետե վորեւե մեկը պատմություն չի սո-
վորում պատմական վեպերի հիման վրա, ինչպես վոր վոչ մի բուսարան
յիր առարկան չի ավանդում նկարիչներին նկարներով, սրինակ՝ «մեռյալ
բնության» վրա: Պատմավեպասաններից գրեթե վոչ վոք նպատակ չի
դնում կուրորեն հավատարիմ մնալ իր աղբյուրներին: Ընդհակառակը
հաճախ նրանք վոմվորում են պատմարանների տվյալները, վորոնք մեծ
մասամբ անհատական ու մասնավոր յերեույթներ են, և դրանց վոխա-
րեն տալիս են տիպական ու ընդհանուրը՝ դարի, եպոխայի և դործող
անձերի յրակատար պատկեր ստեղծելու համար: Գյոթեն իր պատմական
եղմանաին անգալակ է դարձնում, չնայած վոր պատմությունը նրան
տան և յերկու դավակների հայր է ճանաչում: Գերմանացի բանաստեղծի
պատմաարանությունը հետաքրքրական է.—իմ յերկում, առում է նա,
եղմանար հանգես և գալիս իրերվ թեթև բարքի տեր մի անձնավորու-
թյուն, վորին սաղ չի գա մեկ դյուսին յերեխա ունենալը: Ելլերն ևս իր
Ռրեանի կույսին, ինչպես և Դոն Կարլոսին վերագրել և ախարիսի գոր-
ծեր, վորոնք իրական պատմության մեջ չկան, իսկ Վիլհելմ Տեյլին

ստեղծել և ազատ յերեակայությամբ: Տոլստոյն իր եպոսեյայի «Վերջին խոսքում» պարզում է պատմության և վեպի, պատմաբանի և վիպասանի աինհայտ տարբերությունը: Պատմությունը, ասում է նա, տալիս է հե-
րոսներ, աշխնքն իրենց կյանքը մի վորոշ գաղափարի յենթարկող մար-
դիկ մեկուսացնելով նրանց կյանքի հետ ունեցած բազմապիսի հարաբե-
րությունները, հատկապես նրա այլ և այլ կողմերի նկատմամբ: Իսկ վի-
պասանը տալիս է կենդանի անձինք. որինով՝ յեթե դուրսվար է, նա չա-
րունակ պատերազմի դաշտում չպետք է լինի, այլ և տանը, և այլն: Պատ-
մության համար դեպքերի արդյունքն է կարեորը, մինչդեռ պատմավի-
պասանի համար—դեպքերն ինքնին...

Հասկանալի չէ, վոր աշխատեա «բմահաճո» կերպով պատմությունը
խմբագրելու համար հեղինակը պետք է ունենա յերկու հատկություն,
յերկու գենք. նախ՝ միտք, վորով դեկավարվում է, և ձիւք, վորի միջո-
ցով գրականորեն ի կատար է ածում այդ միտքը: Պատմական կյանքի
ստույգ ըմբռնողության համար նա պետք է ունենա գիտականորեն ճիշտ
իր պատմահայեցողությունը, աշխնքն պատմական դեպքերի ծագման ու
պատճառակցության համար վորոշ տեսակետ կամ հասարակական աշ-
խարհայացք, և պիտի տիրի գրական հայտնի կարողության, մեռած
կյանքը վերակենդանացնելու ձիրքին, վոր կոչվում է ստեղծագործա-
կան յերեակայություն: Յեթե պատմավիպասանը չունի աշխարհայացք,
հասարակական մտածողություն, նա—Իպպոլիտ Տենի կարծիքով—
սոսկ մի զվարճացող է, ժամանցի համար թուղթ մրտող, բայց վոր
գրական գործիչ: Յեթե պատմավիպասանը գեղարվեստական ձիրք չունի,
նա կարող է շատ իրազեկ լինել իրրե պատմադետ, բայց նրա յերկն բո-
սովնեալն «որաբական» կլինի իրրե ստեղծագործություն: Պատմական
վավերագրութիւն հասկանալն ու մեկնաբանելը դեռ բավական չեն, դեռ
հեռ միասին հարկավոր է նրանց ակնարկած կյանքի յերեւոյթները
կենդանացնել, ցուցադրել լիակատար պարզությամբ ու բազմակողմա-
նությամբ: Վիպասանի այդ հատկությունը Յրանց Մերինգն անվանում
է «պատմական տրամադրություն» ստեղծելու կարողություն:

Բայց կարելի՞ չէ հարադատորեն վերականգնել անցյալ դարերի հը-
նորյա կյանքը: Հարադատությունը, հարկավ, կարող է լինել գեթ մո-
տավոր չափով և վոր լրիվ ճշտությամբ: Ինքնակենսագրություն գրող
արվեստագետներից շատերն իրենց անցյալ կյանքը վերարտադրելիս՝
խոստովանում են, վոր վորոշ յերեւոյթներն են միայն հիշում և շատ
մանրամասն մոռացել են: Յեթե փաստապես ապրածն անհնարին է
կատարյալ ստուգությամբ վերականգնել, ավելի ևս դժվար է պատմա-
կան դատաչափաների խորին հնությունը վերարտադրել: Վերարտա-
դրության համար միշտ բանալի չէ ծառայում ներկան: Այսորից մենք

յիշում ենք յերկը հասկանալու համար: Հետեապես, պատմավիպա-
սանն անցյալն ըմբռնելու նպատակով՝ ներկան պետք է ուսումնասիրի,
«հասարակական որդանիզմի» որենքների գիտության մեջ հմտանալով՝
պատկերացնի նրա հնորյա վիճակի աստիճանական զարգացման բնույ-
թը, տեղափոխվի «հանրային սիմպատիայի» (Լեոտերնոյի տերմինն է)
միջոցով իր նկարագրած դարաշրջանը: Այստեղ էլ նրա դասակարգային
պատկանելիությունն ու հասարակահայեցողությունը ընդորոշում են նրա
այս կամ այն վերաբերմունքն անցյալի նկատմամբ, մի յերեւոյթ,
վոր գրականության տեսության մեջ կոչվում է պատմաբան մոդելնի-
զացիա: Դա վերին աստիճանի ցայտուն կերպով յերեւում է, որինակ,
Փրանսիական հեղափոխությունը պատմական վեպի նյութ պարճնող
արեւմտայեւրոպական գրողների յերկերում, ինչպես են Հյուգոն
(«1793 թ.» վեպում), Դյուման («Հովսեփ Բաղամո», «Հապար ու մի
ուրվականներ» վեպերում), Դիկկենսը («Յերկու քաղաքների պատմու-
թյունը»), Շատրիանը («Մի գյուղացու պատմությունը»), Անատոլ
Ֆրանսը («Աստվածները ծարավի չեն»), Պոլ Բուրժե («Միլյոտինի
տակ»), և այլն *):

Հետեաբար, աշտրիւմ ընթերցողի համար պատմական վեպը սոսկ
անցյալ կյանքի այս կամ այն ինտերպրետացիան է, վոր վիպագիրն անում
է «միմոզայի զգայնությամբ», յեկնելով իր աշխարհայացքից, դասա-
կարգային պատկանելիությունից և հասարակահայեցողությունից (կոն-
ցիպցիայից): Դրական քննադատության նպատակը պետք է լինի ցույց
տալ այս վերջին գործոնների ազդեցությունը պատմական կյանքի վե-
րարտադրության տարրեր ձևերի ու ըմբռնումների վրա, մեկնացնելով
հեղինակի «սուբյեկտիվ յեսի» որյեկտիվ, խմբակցական բնույթը կամ
նրա «հանրային յեսը», ինչպես ընդորոշում է հոգեբան Հյոֆմանը,
վորից առաջ ուսու գիտնական Ալ. Վեսելովսկին նույն յերեւոյթն անվանել
է «խմբակցական (կոլեկտիվ) սուբյեկտիվիզմ»: Այդպիսի աշխատանքը
կպարզե վեպի հասարակական արժեքը, աշխնքն թե աշտր գործող
խմբակցություններից վորի ջրաղացին է ջուր ածում վիպագիրը և վոր-
քան նա հաջողել է ճշմարտապատում դարձնել այդ գործը պատմական
դեքստեկտիվայի նկատառումով թե իրրե մտածող և թե իրե գեղագետ:
Անցած կյանքի պատմաբան ստատիկան գրական դիմամիկա դարձնելն
է, վոր ժամանակակիցների համար հոտարակականորեն հետաքրքրական
է շինում այս կամ այն վեպը: Շարլ Լալոն վեպի հասարակական քննա-
դատությունը կոչում է «անդեմ քննադատություն», աշխնքն վոր անձ-

*) Նույն այդ յերեւոյթ մենք տեսնում ենք նաեւ Բիշկը-Ստոյի և Եպոսեյայի յերկերում, յերկ նրանք վեպի նյութ են դարձնում քաղաքացիական պատերազմի
Ամերիկայում և ստրուկների ազատագրությունը (տես որինակ, «Մանասան»):

նական, այլ համաքական քննադատութիւն, վորովհետեւ յերկն ազդում է մասնաւորեմ, յերբ նա դառնում է աշտորվա համար մտածողութեան և գործունէութեան նշանակներ տվող, միտք և արարք արդյունավորող ազդակ: Պատմական վեպի հերոսը պետք է ժամանակակիցների սրտից ծնված լինի, առում է Ֆրանց Մերինգը:

Հասարակահայեցողութեանից անցնելով արվեստին, պետք է ասենք, վոր դեպքերի կամ անձերի պատկերացման աշխատանքում աշխատող պատմական վիպասանի աշտոր ապրած կյանքի արտացոլումն է: Իր գրվածքի մեջ իրականութեանից վախենալը և նրանից մեկուսանալը, դժգոհութեանը ներկայից և անցյալին վարելը, կամ ընդհակառակը՝ իրականութեան սիրելն ու նրան վորդեգրելը՝ նշան է հեղինակի հասարակական կյանքի հանդեպ բռնած աշխատանքի գիրքին, կամ թե նրա կոլեկտիվի հատուկ դերին հանրային ասպարիզում: Այսպես որինակ՝ ուսմանտիկ վիպագիրները Փրանսիական հեղափոխութեանը պատկերացնելիս՝ զուեղարգում և չափազանցում են առաջին հանրապետութեան տերրորի սարսափները՝ յերկրուղ ազդելով իրենց ժամանակակից սերունդներին՝ հետո մնալու սոցիալ-քաղաքական ընդգզումներից: Այդպիսով՝ նրանց անձնական գրեկապնայն ակնքախ կերպով արդյունք է նրանց հանրային մտածելակերպի: Մեկը՝ ուսմանտիկը, տալիս է հոգեբանական արատակցիւններ, իսկ մյուսը՝ ուսելիստը, կենդանի մարդիկ, «Փակտեր», և այդ ուսելիքը, ինքն իր հերթին, հեղինակի կողմից կյանքի բոլորանման ընդգրկումն է, նրա յեզուն հասկանալը, մի յեզու, վոր պատմում է հեղինակի «հանրային յեպի» կամ կոլեկտիվի հաղթանակն ու վերելքը, իսկ նա յն աշխատանքի մոտ խորթին է, միտապատ է կամ, ինչպես Բայրընն է ասել՝ «բառերն հանելուկ, մտքերը՝ թերեմա յեն», վորպես մութ է, աղտոտ ու մձձված նրա կոլեկտիվի առաջխաղացման հետագա ուղին:

Այդպիսով՝ հեղինակի աշխարհայացքն ու արվեստը խիստ չաղկապված են իրար հետ, և պատմական վեպն ի մասնավորի մերկացնում է աշխատանքի ավելի հստակ կերպով, քան ժամանակակից վեպը, վորովհետեւ անցյալի մասին գրելիս համեմատաբար շատ ավելի սրելիքով կարելի յէ լինել, քան ներկայի մասին խոսելիս: Յեւ աշխատանքը, վոր գրական ուսելիքն ավելի շուտով պատմական վեպի մեջ է հաղթանակ տարել, քան ժամանակակից վեպում, ինչպես հայտնի յէ գրականութեան պատմութեանից:

Մասնավորելով մեր խոսքը Մերենցի մասին, պետք է ասենք, վոր նրա աշխարհայացքն ու արվեստն ևս մի սերտ միութիւն են ներկայացնում: Տեսնենք աշխատանքի վիպաստութեան: Նոյն՝ աշխարհայացքը, հետո՝ արվեստը, և այնուհետեւ յերկունս ներքին կապակցութիւնը:

II.

Ով իրար հետեից, գրեթե մի շնչով՝ կարողում է Մերենցի յերեք վեպերը, առաջին տպավորութեանը, վոր անմիջապես ստանում է՝ իր գեղարվեստական աշխատութեանն և, վորի պատճառը հեղինակի պրիմիտիվ հասարակահայեցողութեանն է:

Մտքերի սակավութեան, համոզմունքի տարածութեան, աններդաշնակ աշխարհայացք, միմյանց խապառ թխտող տեսակետներ՝ աշխատանքի մտավոր ծանրույթը, վոր հանդիսարեւում է Մերենցի իր գեղարվեստը: Ինչ վոր պնդում է արեւմտահայ վիպասանը, ինչ վոր արշունքաւորն է մտած աշխատում է փաստարանել՝ ըստ ինքեան սակավարժեք են իրեն մտքի հայտնաբերութեան: Նրա պնդումների մեջ ճիշտ մտքերն ամենն են ինքնուրույն չեն, իսկ ինչ վոր ձգտում է ինքնուրույն ձեռով արտահայտել կամ պատճառարանել՝ խորապես սխալ է: Լեսսինգը մի հարանման առիթով ավելի յավ է արտահայտվել ասելով՝ «Այս գրքի մեջ կան շատ ճշմարտութեաններ և նորութեաններ, բայց նորութեանը ճշմարտ չէ, իսկ ինչ վոր ճշմարտ է, նոր չէ»:

Մեր նոր գրականութեան մեջ իրր թե աղեցողութեան և գործել Մերենցի գեմոկրատիկ շունչը, ինչպես պնդում են վոմանք: Բայց մի գրութեան, վոր ծանրապես կասկածների տեղիք է տալիս, դա մեր հեղինակի գեմոկրատիզմն է: Վերջինս վո՛չ հետեւողական բնույթ ունի, վո՛չ նրա աշխարհայացքի ելութեանից է բղիւսում, վո՛չ էլ ներդաշնակ ու պատճառարանված է ինքնին: Դա աշխատանքի, վերացական ու եմանաղին «ժողովրդասիրութեանն» է, վորից յուրաքանչյուր հայ յաղքենի բախական մեծ քանակով մթերած, ամբարած ունի իր գլխում: Աղբամբութեան և գեմոկրատիզմի պայքարից, միութեարշանների և Փրանսիացի ուսմանտիկ Շատորբիանի կղերական և Փետրական աղեցողութեան տակից Մերենցը դուրս է գալիս յերկրուղած, կրոնասեր հարկատուի մտայնութեամբ:

Մերենցի յերեք վեպերն էլ նման յլրճուկ մտքերի հեղհեզումներ ունեն. տաղտկացնելու չափ կրկնում են միանման պնդումներ: Յերեք վեպերն ևս հիմնական բովանդակութեամբ, դադախարակուն հորինվածքով և գրելակերպի պրիմիտիվ մեկը մյուսի պատճենն են ներկայացնում: Հիւրավի. յեթե Մերենցի պատմական վեպերը ուս վիպասան Գոնշարովի արվեստով քամենք ու մղենք, ընդհանուր կրկնողութեաններից ու ավելորդարանութեաններից աղատենք, դուրս կգա մի հատիկ վեպ, վորի հերոսներն ու քարոզները ցան ու ցիւր են յեղել յերեք վեպերի յերկայնաձիգ եջերում, փոխանակ ամփոփվելու և սեղմվելու մի շատ հակիրճ պատմութեանի մեջ: Այսինքն, «մի կանչում ժամացույցի հետ գործ ունենք, վոր միշտ նույն թվերն է ցույց տալիս»: Մերենցի վեպերը տառապում են ջրգողութեան հիւսնողութեամբ, այսինքն ձրգձրված են վերին աստիճանի:

Ծերենցի վեպերի մեջ լավագույնը համարվում է «Թորոս Լեվոնի»:
Տեսնենք ինչ իդեոլոգիական հիմքեր ունի այդ վեպը:

Մտքի հակասությունները «լավագույն», հորջորջված այս վեպում ավելի քան ակնհայտ են: Որինակ՝ ամենից շատ ալյուտիզմայր է տալիս մի անգուստ ատերություն հույների նկատմամբ, վոր վո՛չ մի բանական հիմք չունի, յեթե աղգամոլական անդումները և սյուսարնակ հայ չար-
չիների բամբասանքները հույն ժողովրդի դեմ համարենք առ վոչինչ: Մինչդեռ այդ «վախկոտ», «անդրասեր», «օրչացած», և այլ պակասու-
թյուններ ունեցող հույների հետ դաշն կույն ու բարեկամությունը Ծերենցի համարում է Հայաստանի փրկությունը գրեթե միակ ուղին: Նույն հայացքն է այստեղ արծարծվում հույների նկատմամբ, ինչ վոր Բաֆֆին տվել է իր «Դավիթ Բեկ» պատմական վեպում վրացիների մասին, նրանց անհանդուրժելի վորակումներ պարզեցնելով, միա-
ժամանակ հակասություն մեջ բնկնելով, ինչպես և Ծերենցը, վորովհե-
տե իր հերոսի--Դավիթ Բեկի--վողջ քաղաքագիտական ու ռազմազի-
տական ունակությունների մարդման որբանք վրաստանն է համարում: Յերկու հեղինակներն էլ իրենց իդեոլոգիան հիմնել են սյուսարնակ և թեֆիստարնակ «ղեմոկրատ հայերի» առերյալ ու ընթացիկ քաղաքակա-
նություն վրա...

Իրերի տնտեսական ու քաղաքական խորքը թափանցելու կարողու-
թյուն չունենալով՝ Ծերենցը միայն պերճախոս կերպով հայհոյել գե-
տե: Դեռում է այսպիսի մի խնդիր. ի՞նչից է սուսը յեկել միջնադարյան
Հայաստանում «հակաթու կաթողիկոսությունը»: Ծերենցը պատաս-
խանում է, վոր դրա պատճառը յեղել է ժողովրդի հիմարությունը:
Ժակ դա Նշանն է, վոր հայ յեկեղեցու «նախարարիդացիայի» (Ն. Աղունցի
տերմինն է) մասին Ծերենցն աղոտ գաղափար է ունեցել, չնայած վոր
նա սիրում է յերկար ու բարակ ծառել նախարարություն մասին:

Պատմավեպն անցյալ կյանքի լուսարանություն մի ձեռք է: Մեր
պատմական կյանքը Ծերենցի դրչի տակ գրեթե վո՛չ մի լուսարանու-
թյուն չի ստացել: Նա անգնդական պատմությունը գծած սահմաններից
յեղնելու կարողություն չառ քիչ և ցույց տալիս. կանգնած է մեր
պատմիչների սկզբունքային տեսակետների վրա և բնական մտքի ու-
սումնասիրական աշխատանքը համարյա թե խորթ է նրան: Ի՞նչից
ծաղեցին, որինակ, Թորոսի սքանչելի հաջողությունները, «հակ»
Բյուզանդիոնի դեմ նրա հրաշայի հաղթանակը: Ի՞նչպես յեղավ, վոր
«մանուկ Դավիթը հակա Գողթաթի դեմ» բնդվեց և պարտության մատ-
նեց նրան: Ծերենցն այս հարցին տալիք պատասխան չունի, չնայած
վոր վեպի գլխավոր պրորեմն հենց դա յե: Յեթե կուղեք նրա տված
մեկնությունը մեջ տեղ կա, բայց վոչինչ չի բացատրում: Հայ ժողո-
վորդը շատ էր խմբվել Քաղաքին Կիրիկայում,--փաստարանում և նա,

—ի հարկե, նա մի՞ ոք պիտի իջներ և դաշտավայրը վողողեր... Ահա
Ծերենցի «խտերպրետացիան»:

Անթիվ, անվերջ պատերազմների թվարկում,—դա յե Ծերենցի
պատմավեպը: Նա կրկնում է պատմիչների եյական տվյալները, ավան-
դական պատմությունից տարբերվելով նրանով, վոր ինքն ավելի չա-
տախոս է, քան իր աղբյուրը:

Քաղաքական և գլխառնդիտական այն մճիճը, վոր հյուսել է ա-
վանդական պատմությունը Թորոսի, Մլեհի և Ստեփանեյի--այդ յերեք
յեղրայրների գործունեյություն չուրջը՝ մեր հեղինակը լուծել չի
կարողացել: Ինչ վոր անբաշտարելի յե թողել պատմությունը, բավա-
կանալով միայն կցկատու փաստերի շարահարությունը,--Ծերենցն
էլ վարվել է նման խուսափողական յեղանակով: Նրա հերոսների գոր-
ծունեյության քաղաքագիտական դրգապատճառները մնում են ատեղ-
ծվածային, վորովհետե մեր պատմությունը բավիղների խավարի մեջ նա
չի մուծել գեղապետի համապիտու լույսը: Բերենք մի որինակ: Թորոս
և Մլեհ իրր հակամարտ ուժեր են հանդես գալիս, հայտնի թե թա-
գուն մարտնչում են միմյանց դեմ: Մլեհն յուր կողմն է դարձնում լա-
տիններին և գործում է նրանց սմանդակությունը: Բայց յերբ հունաց
Մանվել կայրը հարձակում է նախապատրաստում Թորոսի դեմ, լա-
տինների միջոցով և Թորոսը տեղեկանում կայսեր արշավանքի մասին:
Ի՞նչ է այդ պատմական փաստի պատճառը--հայտնի չէ: Թորոսի մյուս
յեղրայրը՝ Ստեփանեն դարձյալ դեմ է ավագ յեղբորը և գործակից
հույներին: Հանկարծ վերջիններիս դավադրությունը Ստեփանեն ուրան-
վում է յեղեռնական, քսամնելի մահով («Ստեփանե հունաց հետ բնառն-
նությունը շատցուց,--ասում է Ծերենցը,--և մտերմարար սկսավ կապվել
Անդրանիկոս Յեվփորակների հետ, վոր կայսեր աղգական և տեղական էր
ի Կիրիկիա, և վոր ճաշի հրավիրելով զՍտեփանե Համուս բերդը յե
ռացյալ ջրո կաթսայի մը մեջ գինքը սպաննել տվավ») (յեր. 203): Այս
պատմական «փաստը» վո՛չ մի լուսարանություն չի ստացել Ծերենցի
լավագույն անվանված վեպի մեջ:

Հասարակագիտական խնդիրները, վոր չափել է Ծերենցը, գոհ-
կացված են մեծապես: Մեր հեղինակն աղգամոլ է աներեւակայելի չա-
փերով: Աղգամոլությունը նրա վեպերի կանխան և ճիշտ այնպես, ինչ-
պես կրոնամոլությունը «Բեն Հուր» և «Հո յերթաս» վեպերում: Աղ-
գամոլություն ժխտող կոմոսպոլիտիզմը նա համարում է հայի հա-
մար տնաքանդություն և աշխատում է վարկաբեկել այն, վերադե-
լով հիշյալ գաղափարին անպիտան հատկություններ: Միջպղպշա-
նություններ իրր թե նշան է մարդկային սրտի անարգ անտարբերու-
թյան, վրտ անձնատիրություն և սուտ ու սխալ տրամաբանություն:

Քնական և այնուհետև, վոր հետևողական կոմսոպոլիտիզմի համա-
սարասեր դավանանքը ժխտում և Ծերենցը, վորովհետև վրն
դում և նա՝ «ընտելունը զմարդիկ հավասար չե ստեղծած» նյութա-
կան և մտավորական կատարելությունը»։ Հետևապես, իշխանու-
թյան և տիրապետության գաղափարը պիտի համարել մարդկային ան-
կապտելի պատկանելիքներից մեկը (յեր. 118)։ Ծերենցի դատողու-
թյուններից այն մատերությունը կարելի չե դուրս բերել, վոր «ընտ-
ելունը մեկին ստեղծել և հարուստ լինելու, իսկ մյուսին՝ աղքատ, մե-
կին՝ տիրապետող, մյուսին՝ սարուկ, կամ ինչպես Վոլտերն և յերդի-
ծելը՝ մեկը թամբած ձիու վրա նստած և ծնվել, մյուսը՝ հետիոտն...

Այնչենք արեւմտահայ վիպագրի յերկրորդ վեպին։ Տեսնենք «Յեր-
կուլիք» ինչ իդեոլոգիական հիմնաշենք ունի։

Ասացինք, վոր Ծերենցն իշխանության սկզբունքը համարում և «աս-
տվածադիր կարգ»։ Նրա տիրասեր ժողովուրդն ու «ժողովրդասեր» հե-
քաները շարունակ կրկնում են, վոր իշխաններին «աղբի գլխին դրել և
ինքն Աստված»։ Ծերենցի տիրասեր «գեմոկրատիզմի» իդեալն և միա-
պետական ինքնակալությունը։ Չպետք և ամենեւին արժեք տալ մեր
հեղինակի այն բոլոր յերկրորդի դժգոհություններին, վոր նա ունի աղ-
նավատական կարգի դեմ։ Ակորունքով նա նախարարական հասարա-
կարգը չի ժխտում, ընդհակառակն՝ նրա աշխարհայացքն իր բուն և-
յությամբ աղնավատական և։ Յեթե հայ իշխանները «խելք» լինե-
լին և մի հզոր պետություն ստեղծեյին, Ծերենցը շատ գոհ կլիներ։ Նա
վրձ թե աղնավատությունը դեմ և, այլ գոհ չե այն բանից, վոր նա-
խարարությունը թուլանում և ներքին յերկարատևությունից, իսկ վեր-
ջինս բացատրում և անհատների չար կամեցողությամբ՝ առանց խորա-
մուխ լինելու տիրող տնտեսակարգի ու քաղաքական կազմի պայմաններին
մեջ։ Նա ժողովրդասեր և այն չափով, վորքան ժողովուրդը ձգտում և
աղնավատների պետությունն ուժեղացնելու և աղնավատաց և այն չա-
փով, վորքան աղնավատությունն անտարբեր և իր տիրապետության
հզորացման նկատմամբ։ Այդ մեկնություններն առաջնորդ ունենալով
միայն կարելի չե հասկանալ, թե ի՞նչ և ուղղում ասել Ծերենցը հետև-
յալ տողերով. «Ինձ ավելի ուրիշ չե այդ անարգ, մոլի և անպիտան նա-
խարարաց դուխը կործանել իրեն գահույթը. այդ դարավոր բազմա-
զիշյան վիշապը, վոր նախարարություն կանխանեն, ջնջել-անհետ
ընել, վոր Հայաստան գլուխ մը միայն ունենա և ժողովուրդ մը, և
լինի մի հոտ և մի հովիվ» (յեր. 341)։

Սխալ կլինի այդ տողերից յեղրակացնել, վոր Ծերենցի իդեալն և
մոգեոն պետությունը, նոր դարի միապետությունը՝ հանդերձ իր
կենտրոնացմամբ, դորանոցային վաշտերով և բյուրոկրատիայով։ Վրձ։

Արեւմտահայ վիպագրի բազմանքն և դառնալ անդրալին, ավտատիրա-
կան պայմաններին։ Յեթե կարելի լիներ մի ցեմենտ ստեղծել միջնա-
դարյան իշխանության հակամարտ ուժերի միջև ու այդ ցեմենտի դերը
կարողանար կատարել միահեծանությունը, — Ծերենցը բավարարված
կզգար իրեն և նրա գեմոկրատիզմը կհաղենար։ Դեմոկրատ վիպագիրն
իր միահեծանությունը գիջել կարող և միայն ուղիղաբխային. «Հարկ
չե իշխանությունը մեկ անձի միայն հանձնել, — ասում և նա, — կրնա
յերկու-յերեք անձի ալ հանձնվել, միայն թե այդ իշխանությունը գիտե-
նա կանոնավարել և ամենայն վոք գիտենա նույնպես հնազանդել և ուրիշ-
ները հնազանդեցնել» (յեր. 162)։

Ծերենցի ժողովրդասիրության թեորիական հիմքը խախտու և այն
իմաստով, վոր նա գերազանցորեն անհատամոլ և։ Անհատը նրա «ժողո-
վրդական» չարժման մեջ նույն դերն և կատարում, ինչ վոր Հոմերոսի,
հրեյից բրիլիանտ պատերազմների ու Միլտոնի յերկի մեջ աստված-
ներն ու հրեշտակները։

Յերրորդ վեպն և «Թեոդարսու Ռշտունին»։

Այստեղ Ծերենցի անհատամոլությունը հասնում և անհնարին չափե-
րի։ Տնտեսական, քաղաքական և առհասարակ պատմական բնականոն
զարգացման պահանջներն ու պայմանները նա մեկզի չե վանում, այդ
բոլորի փոխարեն մեջ տեղ բերելով բարի և չար անձերին, վորոնց այս
կամ այն ընթացքի հետ կապում և կուլտուրական էջանքի առաջնթացն
ու հետադարձը։ Այսպես, որինակ, մի Տրդատ թագավոր հանդիսանում
և աստուական Հայաստանի յերկնոգն ու «արարելը»։ Ծերենցը նրան մե-
ղադրական նստաբանի վրա չե նստեցնում՝ հանցավոր համարելով այն
բանում, վոր նախարարական կազմին ուժ և տվել փոխանակ վերացնե-
լու, և նա ի վիճակի չե այդ գործը կատարելու ճիշտ այնպես, ինչպես
հզոր բաղկով չբացրել և հեթանոսությունը և փոխարենը հաստատել
բրիտանոնություն։ Դժվար և Ծերենցին համոզել, վոր հզոր բաղկի ամե-
նակարողության պաշտամունքը ասկ անհիմն նախապաշարմունք և։
Դժվար և նրան հասկացնել, վոր Ֆեոդալական Հայաստանի թուլություն-
նը «չար» մարդկանց չարությունը չե պայմանավորված։ Այդ բոլորը
նրան դժվար և հասկացնել, վորովհետև գերազանցորեն իդեալիստական
և նրա պատմահայեցողությունը, ինքն իր պատմական աղբյուրների ջեր-
մեռանդ յերկրպագուն և և նրա վերլուծական միտքը խոր պնդումներ
կատարելու հակում չի ցուցնում, այլ կրկնում և դատադրեցային պատրաս-
տի ու ծամծմված հայեցակետներն ու զրուգությունները։

Իդեալիստ Ծերենցը սերահարված և միջնադարյան արժեքների վրա։
Ասացինք, վոր ավտատիրական իշխանությունն և մեր վիպասանի գե-
րակա գաղափարը։ Միջնադարյան յեկեղեցին դրվատիքի առարկա չե նը-

բա մօտ: Կրօնը--Մերենցի պատմահայեցողությամբ--հասարակական զարգացման ուժեղ առաջնորդը զործոն է: Հայի վարք ու բարքը, դեր-դասանքի կազմն ու բարոյական հայացքները բացատրվում են համարքի տվյալներով: «Հայաստանյայց առաքելական յեկեղեցու» զավանանքը Մերենցը տեղի անտեղի իր պաշտպանության տակ է առնում և միալար ջատագովում: Հաճախ նրա ջատագովությունը վնշ ալլ ինչ է, բայց յեթե հակառակ բանտին անցած մարդու սև վեռյալ մտահոգություն, վոր չարունակ գրագովում է թողած զոգմայի վարկարկելությամբ և նոր ընդդրկածի փառաբանությամբ: Վերին աստիճանի հետ մղվող, մինչև անգամ զաղբիլի տալամբություն է թողնում գեմոկրատ Մերենցի այն տողերը, ուր նա Լուսավորչին բոլոր սրբերի մեջ յեղակի տեղ է հասկացնում և մի գլուխ ալյանում Պետրոս առաքյալին, վորպես հոռմեյական յեկեղեցու հիմնադրի. Լուսավորիչ, — գրում է Մերենցը, — մեկ հատիկ է Սուրբերու մեջ. Լուսավորիչ ալլ անպիտան ձկնորսներու*) (յամ' Քրիստոսի աշակերտների) հետ կհամեմատե՞ս. նա մարդու զավակ Պարթևիանց ցեղեն էր» (յեր. 125): Ինչպես տեսնում 'եք, Մերենցի գեմոկրատիզմը, վոր իրը թե աղղեցություն է գործել մեր նոր գրականության վրա, այն սրբերին է միայն «սուրբ» լինելու վկայական տալիս, վորոնք աղնական են, այսինքն «Ժողովրդական» ծագում չունեն... Լա՛վ գեմոկրատիզմ է, մանավանդ վոր Մերենցի ամենատիրաժ հերոսը, այսինքն Թեոդորոս Ռիշտունին, իվերջո հայտնադործում է, վոր իր նպատակն է Հայաստանի գլխին մի բոնակալ կարգել: «Յես բոնավորք կհամիմ», ասում է նա (յեր. 193): Ուսումնասիրողի մեջ մի շատ խորունկ տարակուսանք է ծագում. արդյոք վո՛րն է Մերենցի վախճանական իղևալը--միանձնյա բոնակալությունը թե Ժողովրդապետությունը: Տասից ինը հավանականությունն առաջին յենթադրության կողմն է:

Այնուհետև ընթերցողին ենք թողնում դատել, թե մեր նոր գրականությունն ինչ իղևոլոպիական փոխառումներ պիտի աներ արևմտահայ վիպասանից: Արդարև, մեր մյուս ուսմանտիկներն ևս անհատապաշտ են, Ժխտում են կասմոկոլիտիզմը, պատմահայեցողության մեջ իղևալիստ են, ինչպես Մերենցը. բայց կարելի՞ չէ ապացուցել թե ալլ հասկացողություններից վորևի մեկը նրանք փոխ են առել Մերենցից: Վո՛չ: Վորովհետև ինքնուրույն թեորիական մշակում, հստակ, հետևողական և համայնապարփակ աշխարհայացք Մերենցը չի հայտնաբերել, չնայած, վոր նա ավելի արոպաղանդիստ է, հոնտոր և նրանից ավելի շուտ կպահանջվեր մաքի կառուցում, քան գեղարվեստական հորինում: Մերենցի աշխարհայացքի ելական զարկերակն է սոսկ ինքնազոհ ազգամո-

*) Ընդգծումը մերն է. Ա. Տ.

լությունը, վորի հիմքերը խախուտ են ըստ ամենայնի: Վերաբերմունքը չըմպատի աղղերի նկատմամբ աղբնալի և, բայց միևնույն ժամանակ հետնողականությունից զուրկ է նույնիսկ իրրե աղևալին քաղաքականություն: Պատմահայեցողության մեջ իղևալիզմը՝ իր կրօնական հիմնափորումով՝ հետ մղող աղղեցություն է թողնում ակնբախ անհեթեթության հետևանքով: Իսկ նրա աշխարհայացքի ընդհանուր գասակարգային հիմնադենքը, վոր վոմանք գեմոկրատիան են համարում, մի յեթեվութ է, վորի մասին խմաստուն առածն ասում է՝ «անունը կա, ամանումը չկա»: Ալլ մտավոր բազմով աշակերտներ չի կարելի ունենալ: Ծիշտ է ասել Հայնեն թե «դրականության մեջ, ինչպես և ամերիկյան անասուններում, զավակները խոսում են իրենց հայրերին, յերբ նրանք դառնում են զառամյալ»:

Հայտնի չէ մեր նոր գրականության պատմությունից, թե Բաֆֆիի «Խենթի յերազր», վորի մեջ նա տվել է իր հասարակական-քաղաքական շատ համեստ իղևալները, ինչքան զայրութ է հարուցել Մերենցի մեջ: Վերջինս վրդովված զոչել է Բաֆֆիի յերեսին թե՛ խենթը զույն...

Բաֆֆին քաղաքական-հասարակական ի՞նչ իղևալներ է արձարծել իր «Խենթի» մեջ, ինչ «ուսուպիական» ծրագիրներ է առաջադրել, վորոնց դեմ զայրազնել է «գեմոկրատ» Մերենցը: Յեթե ամփոփելու լինենք Բաֆֆիի ուսուպիան, վոր արտահայտված է գլխավորապես նրա յերկու գրվածքում, կստանանք հետևյալ համառոտ պատկերը.—

Հայաստանի գլուղերում պարզ նահապետական կյանքի փոխարեն տիրում է զարգացած քաղաքակրթություն: Ի՞նչ արտահայտություններ ունի ալլ քաղաքակրթությունը: Ամենից առաջ տները, զպրոցները «յեվրոպական» են, յեկեղեցին--բողոքականների ձեով: «Վո՛չ բեմ, — ասում է Բաֆֆին, — վո՛չ սեղան, վո՛չ պարզարած տաճար, վո՛չ փոսկեղոծ պատկերներ, վո՛չ արծաթյա խաչեր և վո՛չ թանապիտի զգեստներ չկային այնտեղ... Մինչև անգամ զպիրներ, սարկավազներ և տիրացուներ չէին յերևում: Յերկու պատկերներ միայն տեսավ (Վարդանը) այնտեղ մեկը՝ Հիսուս-Քրիստոսի, մյուսը՝ ս. Գրիգոր Լուսավորչի, յերկուսն էլ հասարակ, սեվ չըմանակի մեջ զրված: Ժողովուրդը նստած յերկայն նստարանների վրա՝ ալլ և կին միասին՝ յուրաքանչյուրն ունեք, իր ձեռքին մի փոքրիկ յերգարան: Քահանան կանգնած ամբիոնի վրա, ս. գիրքը առջևի վրած, քարոզ էր կարդում: Նա իր հագուստով չէր գանազանվում հասարակ ժողովրդից... Ընդհանուր յերգն ու համայնական ազոթքն իրական կյանքի հարցերն են չոչափում: Ալլ մարդիկ կրօնի վերացականությունը հարմարեցրել են իրական կենցաղավարության պահանջների և պայմանների հետ»: Նրանց յերգերին յերգեհոն էր ձայնակցում («Խենթ», յեր. 441-442):

Այնուհետև հետաքրքրական են Ռաֆֆիի քաղաքական ու տնտեսական իդեալները: Ռամանովի վիպագիրը «Կայծերի վերջում»՝ զենքի և ապագա Հայաստանի հետևիքով պատկերը: Քրդերն արդեն չքացել են կամ իբրեւ բանվորներ ծառայում են ադատամարտի հերոսներին: Վերջիններս դարձել են յերկվերի արդյունագործներ, նրանց գործարանների բանվորները յերջանիկ են, վորովհետև, ինչպես առում է Ռաֆֆին, «արդյունիք մի վորս ժառ եմ ստանում»: Հաղթանակը տարել է «Հայաստանյայց յեկեղեցին», ադատ կարգերի չնորհիվ միախառնվել են: Վանում նստում է մի քրիստոնյա նահանգապետ («Կայծերի վերջը», յեր. 31): Հերոսներից մեկը դարձել է կալվածատեր, հողը համայնացրել է և գյուղացիներին պարտավորեցրել է ժամանակի բնագրով հողը «հետ գնելու» (նույն տեղ, յեր. 18): Հերոսներից մյուսը, իբրեւ վաճառական, քարոզում է հետևիքով. «Յեթե մեզանից յուրաքանչյուրը գտեր իրեն պճնատիրությունից և բավականապես տեղային գործվածքներով, այլ ևս մեր փողը Յեվրոպան չեր տանի, մեր փողը մեր յերկրում կմնար» (նույն տեղ, յեր. 26):

Գալով Ռաֆֆիի «կոռուբորատիվ իդեալին», պետք է ասենք, վոր «Խենթի յերազի» մեջ հիշատակում կա այդ մասին. «Մեր գյուղում, պատմում է ապագա Հայաստանի գյուղացին, ինչ գործարան վոր տեսնելու լինեք՝ առանձին մարդու սեպհականություն չե... Գործարաններն ալտեղ պատկանում են գյուղական համայնքին, ամեն մի գյուղացի մասն ունի նրանց մեջ»: Որինակ պանրագործարանը: «Յուրաքանչյուր գյուղացի ներկայացնում է ալտեղ իր անասուններից ստացած կաթը, և ընդհանուր արդյունքի բաժանման ժամանակ նրա համեմատ ստանում է կամ պանիր, կամ արծաթ» («Խենթ» յեր. 353):

Ահա ընդհանուր գծերով Ռաֆֆիի «սոցիալական ուտոպիան»: Մեր քննադատական գրականության մեջ այն կարծիքն է հայտնվել, վոր ուսս գործիչ Չերնիշևսկու «Что делать» վեպի^{*)} գաղափարական ազդեցությամբ է հորինել Ռաֆֆին իր ուտոպիան: Այդ պնդումը ձևավորված նապես ճիշտ լինելով՝ սխալ է ըստ էության: Ամենից առաջ հենց այն տեսակետով, վոր Չերնիշևսկու «Յերազը» կատարելապես մի սոցիալական ուտոպիա չէ, այս կամ այն չափով նման թոմաս Մորի, Կամպանելլայի, Մորրիսի, Ֆուրիեյի, Կարելի, Բեյամիի և այլ ուտոպիստների գաղափարներին, մինչդեռ Ռաֆֆիի «Յերազը» դուռ փախափախ ընդունելով ունի, սոցիալական տարրը հետին պլանի վրա չէ գրված, վորովհետև հայ վիպասանը մասնավոր սեպհականատիրական կարգերի

*) Կրոպոտկինը և Արհամեդը վկայում են այդ վեպի ուժեղ ազդեցությունը մասին ուսս և Անդրեյկասյան յերիտասարդության վրա (տե՛ս «Записки революционера», стр. 271, և «Անցյալի հիշողությունները»):

չերմ ջատագով է և թշնամի սոցիալիզմին (տե՛ս, որինակ, նրա «Հայկինը և հայ յերիտասարդությունը», յեր. 179-180): Չերնիշևսկու «Յերազը» իրագործումը սահանջում է սոցիալական հեղաշրջում, համալիրահային կատակիլով, իսկ Ռաֆֆինը—առհասարակ ընդհանուր յերազում, «Ազատ Հայաստանի» գաղափարի իրականացում: Հայ վիպասանին հետաքրքրում էր Հայաստանի քաղաքական ապագան, նահապետական կացության փոխարինումը «խական քաղաքակրթությամբ», Հայց յեկեղեցու բարենորոգությունը, հայ-քրդական փոխհարաբերության հեղաշրջումը հողու հայերի, գյուղական գործի գաղաշրջումը մի այնպիսի ուղղությամբ, վորի իդեալը պետք է լիներ «լավ զինվոր և լավ յերկրագործ» պատրաստելը: Ռաֆֆիի այդ բոլոր «իդեալները»՝ Չերնիշևսկուն՝ իբրեւ ուտոպիստ սոցիալիստ՝ ողջակա կարող է յին թվալ: Պատճառը պարզ է՝ Ռուս գործչին հրապուրում է հետաքրքրում եր կապիտալիստական հասարակարգի տապալումը և սոցիալիստական համայնքի հորինումը, մի համայնք, ուր աշխատանքը թալանի չպետք է յենթարկվի, հետևիքով վերանալու չէ «հավելյալ արժեքը», մի համայնք, ուր կինը պետք է փաստապես ազատագրվի, մեքենայական անտեսությունը պիտի գյուրացնե աղբյուրակերպը, և այլն, և այլն (տե՛ս Н. Чернышевский, «Пол. собр. соч.», т. IX, стр. 251-265):

Ռաֆֆիի «ուտոպիան»՝ վոր իր չափավոր բեֆորմներով բուրժուական իդեալներից դենը չի թեկվախում, վոր քաղաքական բաժնում Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ հոգվածի սահմաններից չի յեկնում՝ արդ խղճուկ բարենորոգչական ծրագիրը սարսափ է աղղել Մերենցին և դրանով իսկ ցայտուն կերպով մերկացրել վերջինիս դեմոկրատիզմի ծայրաճանկողմյան բնույթը, նույնիսկ կղերական-ազնվապետական գեմքը, պոկելով նրա յերեսից «հետևիքական ուսման արտաքին» գեմակը: Հիշենք վոր մի ձառի մեջ Մերենցը յերկրագործության տարածումն է ներբողում ինտելիգենտ հայերի մեջ, վորպես կրոնական զգացմունք ամբացնող մի միջոց...

III

Անցնենք յերկրորդ խնդրին, այսինքն թե ինչ գրական արտահայտություն է ստացել Մերենցի հիշյալ աշխարհայացքը, ուրիշ խոսքով՝ ինչ գեղարվեստական ձևվեր ունի նա:

Սկսենք լավագույն վեպից՝ «Թորոս Լեվոնիից»:

Գրական ռամանտիզմն իր բոլոր բացասական հատկություններով ծայր է առել մեր հեղինակի ինչպես մյուս, այնպես էլ այս գովված յերկում:

Ամենից առաջ նա վեպի մեջ մտցնում է ժամանակակցություն, այսինքն միայն չհատում է, վոր ինքը պատմում է անցած գնացած բաների մասին և մի գլուխ անցյալ ու ներկա բնագրությանի կերպով համեմատելով և գրադված, ինքնին վերացնելով վիպական իլլյուզիան և պատմական պերսպեկտիվան կամ «պատմական արամադրությունը» (վերջինս Ֆ. Մերինգի տերմինն է, ինչպես ասացինք) :

Չկարողանալով վիպական դործողություններ ստեղծել, նա հաճախ դիմում է յերազնների ու յերկարածից մենախոսությունների ոգնություն. այդ միջոցով ձգտում է լուսարանել մերթ ապագան, մերթ հարսների անցյալը: Այդ բոլորը բովանդակական հանրահոգակ պրիմներ են, բայց, ինչպես ասել և ինչի նախին, գրական ուղղությունը գրոշի արժեք չունի, յեթե նա հեղինակի գլխում գոյություն ունի և նրա արյան մեջ չի մտել:

Այդ և պատճառը, վոր նրա վեպում ավելի դատողություն կա, քան պատկերացում: Նկարագրերից խուսափում է: Դնում է ալոպիսի մի վերնագիր. «Կ. Պոլսը 1145 թվականին», սկսում է խոսել թույլամորթ և քնեած կայսրների մասին, բայց վս'չ'մի կոնկրետացում, վո'չ'մի մասնայական կամ կենցաղական նկարագիր չե տալիս: չի պատկերացնում վո'չ'մի կենդանի դեմք, վոր ինքներս անձամբ համոզվինք նրա ասածին ու պնդածին: Չափադանցումները նա փոխ և առնում ավանդական պատմությունից, վորի վրա շարունակ հենվում է ընդարձակ մեջբերումներով, և միամտորեն պատմում է հրաշքի նման բաներ. նրա հերոսները, գերբնական եյակների պես, առ վոչինչ են համարում ամեն մի խոչընդոտ, մենմենակ կոտորում, վոչնչացնում են ահագին թվով թշնամիներ, ինչպես մեր ժողովրդական վեպի գլուցագույնները կամ Սուրենյանցու Տորք Անգելը, ինչպես պարսկական եպոսի փեհլեվանները կամ հինբուրդուղական նիրելույնները:

Չնայած իր դատողական հակումին, չնայած վոր նրա ձեռքը «բացիռնայիստական» բնույթ ունի և նրան պակասում է «ինտուիցիան» (վիպասանների յերկու տարբեր տիպ՝ ըստ Հարտմանի--բացիռնայիստական և ինտուիտիվ), չնայած վոր նա մեր քննադատների կողմից «տրամարանություն մտածողի» վկայական և ստացել, այնուամենայնիվ դատողություններ Մերենցի մոտ խկապես միայն ձևական արժեք ունի, վորովհետև նա ամենեվին համոզել չգիտե: Առանց վորեմի պատճառարանություն և նախապատրաստություն՝ անցքերը նրա գրվածքում դարգանում են գիպվածորեն, հանկարծական հանդիպումներով լուծվում են վիպական դժվարություններն ու կնճիռները, կամ, այլ խոսքով՝ փոխանակ «միջին յերեվույթների» (Կ. Մարքսի տերմինն է), նա տալիս և արտասույթըն ու բացառիկը: ձիչա է, այդ հատկությունը Փրանսիական բովան-

տիկ վիկտոր Հյուգոն էլ ունի, նա յեւ և սիրում բացառիկն ու արտասույթը, նա ևս առանձնահատուկ լուսավորություն և հանգես բերում, վոր իրերին տալիս և որիցինալ բնույթ, կյանքի «միջին յերեվույթների» նկատառումով՝ հաղվադեպ յերանգավորում: Որինակ՝ Բվադիմոգոյի («Նոտը Դամ դ Պարի») և Ժան-Վալթանի («Թշվառներ») փոխակերպությունները: Նրա յերկերում ևս զերիշխում է վոչ թե հոգեբանական, այլ բարոյական մոմենտը: Բայց և այնպես Հյուգոն կյանքը չի դարձնում առասպել կամ հեքիաթ, այլ կանգ և առնում նրա առանձնապես ուրույն և աչքի ընկնող կողմերի վրա, համոզված, վոր բովանդիմը կյանքի դիտողության մի ձեւ է և վոչ թե կյանքի մոտացում կամ սոսկ ֆանտաստիկա. այդ պատճառով էլ նրա նկարագրերն թեև իրականորեն պատկերավոր չեն, բայց դոնե պերագանցորեն եմոցիոնալ են:

Փանտաստիկան, այն էլ դյուցադներգական ֆանտաստիկան է միակ ձևը, վորի պրիմաչի միջից Մերենցն անց և կացնում իր գեղարվեստական պատկերները: Նա չի խուսափում դյուցադն անվանել իր հերոսներին: Թեոթիսպես դյուցադնական բնույթ ունի, որինակ, Մերենցի նկարագրած սերը, վոր ժխտում է ամեն պայմանականություն, ալովյալ ժամանակի և տարածության ամեն կաշկանդում:

Դյուցադուն է նրա գլխավոր հերոսը--Թորոս Լեոնին, վոր ամեն տեսակ դրական հատկությունների մի մթերանոց և և վորին խորթ է իսկապես մարդկայինը, «գերագանցորեն մարդկայինը»: Հենց վոր նա յերեվում է Կլիկիկայում, ասես, մոգական դավադանի մի հարվածով, ժողովուրդն ընդոտ վոտքի յե կանգնում և փառքի ճամբան բացում «Հերոսի» առաջ: Պատճառարանություն չկա: Ժողովուրդը դունդադունդ վալիս մանում է Թորոսի դրոշակի տակ, վորալիետել նա «գորավոր կողմվածք», «վսեմ նայվածք», «համատու և ազդու խոսք», «կերուխումի ժուժկայություն» ուներ... Մերենցը հորինել է իր հերոսին, վորպես «քրիստոնյա միապետի» կատարելալոյ նրան պարզեվելով այն բոլոր հատկությունները, ինչ վոր սիրելի յեն իրեն: Չնայած վոր Թորոսը մի իսկալոյ դյուցադուն է, բայց միաժամանակ իր մեջ ամփոփում է վիպադրի չափավորության կոնսերվատիվ պատվիրանները: Նա իրոք Ֆելիստերություն մի ասպետ է: Բացի այդ՝ նրա հայացքների և գործի մեջ Մերենցը չի կարողացել ներդաշնակություն մտցնել: Մերթ հանգես և դալիս իրրեմ մի «սուրբ մարդ», վոր ժխտում է ամեն խստություն, ամեն մի բռնություն, մեծահոգի յե թշնամու նկատմամբ, հաճախ ի մնա իր գործի՝ ձեռքն ընկած թշնամուն ներում և արձակում է, մերթ նա խրախուսում է ծովահնությունը և հունաց յեկեղեցիների կողոպուտը (յեր. 187, 182): Յեղիտական այն չկուան, վոր անցել է

51-8222

Ծերենցը, խոր հեաք ե թողել իր աչս հերոսի բնութագրի վրա: Մի որինակ բերենք, թե ինչպես իր սիրած հերոսին նա Տարալուֆ ե դաբճրել աշխնքն մի մարդ, վոր հնազանդ ձեվանալով՝ հետապնդում ե իր նպատակներին:

Հունաց Անդրոնիկոս գորավարը մտնում ե գործով Կիլիկիա՝ Թորոսի դեմ գործելու համար: Թորոսը իրը թե աշխատում ե նրա հետ՝ բանը խաղաղությամբ վերջացնել ե իր աչք դիտողությունը պատճառաբանում ե այսպես. «ով վոր ժողովրդոց առաջնորդ ե իշխան ե, պետք ե մարդկանց, ասածո ե իր խղճմտանքի առջև լավ քննե ամեն բան ե արդարություն գործե: Մենք մարդկային արյան ամեն մի կաթիլի համար պատասխան պիտի տանք ասածո, անոր համար մեր փառասիրությունն ու մեր անբարտապանությունը պետք չե վոր մեզի առաջնորդ ատենք, այլ մեր ազգին ոգուար...» (յեր. 171): Բայց նկատելի չե, վոր Թորոսի աչս համոզմունքը վոչ աչլ ինչ ե, բայց յեթե իր ասածուն խաբելու մի միջոց: Այդ միտքն արտահայտելուց հետո՝ Անդրոնիկոսի մոտ խաղաբարար պատվիրակություն ե ուղարկում, ինքն առաջուց վստահ լինելով, վոր հույն գորավարը պիտի մերժե իր առաջարկը: Ուրեմն, պատվիրակությունն ուղարկում ե հույն գորավարին մոլորեցնելու համար, նրա մեջ աչն սխալ համոզումն առաջ բերելով թե՝ պատվիրակության առաքումով Թորոսը ցույց ե տալիս իր թուլությունն ու անպատրաստությունը, մինչդեռ իրեն նա շատ հզոր ե պատրաստ եր համարում: Այնպես վոր Թորոսն իրոք կռիվ ե արշունահեղություն ե ցանկանում, բայց աշխատում ե մի հարվածով յերկու նապաստակ՝ վորոսը՝ մոլորեցնել իր ասածուն աչն մտքով, վոր ինքն անպարտ ե սկսվելիք կռիվ համար, մոլորեցնել նաև Անդրոնիկոսին՝ թույլ ե անպատրաստ ցույց տալով իրեն ե նրան կռիվ դրդելով: Թորոսն իր աչս մաքիավելական գործելակերպն հատկանշում ե հետեվյալ խորհրդածությամբ. «Անդրոնիկոս վոչ միայն խաղաղություն պիտի չընդունի, այլ մեր խոնարհական դեսպանությունը մեր տկարության նշան պիտի համարի, ե մենք անպարտ կմնանք ասածո առջև աչն արյանն, վոր պիտի թափի» (յեր. 172):

Մյուս հերոսների բնութագրին մս մեծապես տարակույսները տեղիք ե տալիս: Առասպելական, չպատճառաբանված ե չլուսարանված հերոսներ են նախ՝ գտարյուն հույն բժիշկը, վոր ամեն կերպ ոգնում ե Թորոսին՝ իր հայրենակից հույներին կոտորելու սխրագործության մեջ, ապա՝ Անարգարայի իշխանը, վոր իրը թե բռնակալի տիպար ե. ժողովրդին սաստկապես տանջում ե, բայց իր առաքինի աղջկանից շատ ե սկիսածում, աչնուհետև մատերի արանքով ե նայում իր կնոջ ե յեպիսկոպոսի սիրահարության վրա: Հետաքրքրական ե գուտ գրելակերպի տեսակետից աչն վերաբերմունքը, վոր ցույց ե տալիս հեղինակը դեսի աչք յեպիս-

կոպոսը. հրաժարվում ե վերջինիս մասին խոսել, վորովհետև նա անարժան ե, աշխնքն արատավոր ե (յեր. 160): Ուրեմն, Ծերենցի կարծիքով, վիպագրությունը պիտի դրադի միայն ե յեթ արժանավոր, անարատ մարդկանց նկարագրությամբ, մի մտայնություն, վոր առաջին անգամ Ծերենցի մեջ նկատել ե ե ծաղրել յերգիծարան Հակոբ Պարոնյանն իր «Մեծապատիվ մուրացկանները» մեջ. —

«Ի՞նչ անուշ բան ե, ասում ե Պարոնյանը, թերությունները հավաքել միամիտ մարդերու վրայն: Խորամանկները... աչնքան կկեղծեն իրենց թերությունները, վոր անոնց հավաքիչները կվարեցնեն... ե յերբ ազգային նշանավոր, հանճարեղ ե հերանուշ Ծերենցն ասոնցմե մին նկարագրելով անընական անձ մը ներկայացնե՝ ամեն կողմե կբարձի թե Ծերենցը տակավին մանուկենց ե անձկր սոնդելու արհեստին մեջ, թե միևնույն անձին վրա Ադամն ե Նեոք, սատանան ե հրեշտակը, Ջոյիլը ե Հովհանն, արակներ ե իդակներ միանգամայն կներկայացնե: Ի՞նչ հանցանք ունի ճերմակեղես Ծերենցը, յերբ իր ներկայացնելիք անձերը խորամանկ են... Այո, Ծերենցը կներկայացնե անձերը, վոչ թե ինչպես վոր յեն, այլ ինչպես վոր կերվին...»:

Թորոսի յեղբայր Մլեհը, վոր մի շատ հետաքրքրական ե որիդինալ տիպ ե ու մեր պատմության պորբեմներից մեկը, նկատի առնելով մանավանդ նրա հալածանքը յեկեղեցու դեմ ե ներհակությունը նախարարական կողմի նկատմամբ, — աչք Մլեհը մնացել ե առանց լուսարանության: Ծերենցը նրա դեմ կռնում ե ավանդական պատմության, աշխնքն չահադրդոված կողմի բոլոր թունոտ մեղադրանքը՝ առանց ջան ու ճիգ գործադրելու հողերանորեն մի ամբողջական դեմք ստեղծել, նրա լստ յերկվույթին հակասական արարքները մի ընդհանուր աշխարհայացքի ե ինքնամիտի բնավորության մեջ լուծելով:

Ծերենցի ստեղծագործական յերեվակայության ե հիշողության իրրե մի նմուշ հիշատակենք հետևյալ փաստը: Գրեթե վեպի վերջում (էջ 222) հայտնում ե, թե Սարգիսը՝ Թորոսի գործակիցներից մեկը, ուրախ ե հանաքչի մարդ ե: Դա մի հանկարծական հայտնագործություն ե, վոր զարմացնում ե, մինչևի անգամ ապշեցնում ե բնթերցողին, վորովհետև Սարգիսն իր բնավորության աչք դժերով վոչ մի պատկերացում չի ստացել վեպի մեջ ե վոչ մի փաստով:

Բելինսկին աչք տեսակ վիպասաններին «բելլետրիստ» եր անվանում, տարբերելով նրանց դեղարմատապետ-պատկերացնողներից: Բելլետրիստը հետաքրքիր պատմում ե յորինակ՝ Գրիգորեվիչ, Շպիլհայեն, (մեղանում՝ Վ. Փախագյան), բայց — հեղնում ե Բելինսկին, — հաճախ մոռանում ե, վոր իր հերոսին սկզբում չիկահեր ե ներկայացրել ե վերջում սխալ-

մամբ ունեւորէր զարձրել,--մի Տոլստոյ կամ Մոսկովսկի (մեղանում նար-Պոստ) յերբեք թույլ չի տա նման սայթաքում :

Անցնենք «Յերկուսիկ» .

Գրական աշխատանքը, վոր տեսանք «Թորոս Լեվոնի» մեջ, ստեղծողի կերպով կրկնվում են այս վեպում ևս : Միշտ նույն տրամադրւթեամբ, միշտ նույն «սոսի» բովանդակում :

Այստեղ ևս յերգաները, տեսիլներն ու մենախոսութեանները դալիս են մերթ ասպարէս պարզելու, մերթ հերոսների անցյալը լուսարանելու : Միջնադարյան կյանքի ու կենցաղի նկարագրներեց խոստովում և, հաճախ վեպին տալով դեպքերի համառոտ արձանագրութեան բնավորութեան : Հանկուրդական հանդիպումներն ու զիպվածականութեանը, ինչպէս և կողմնակի դատողութեաններն իրրեւ միջոցներ են գործադրվում վիպական տեխնիկայի պակասը յրացնելու համար : Ծերերնցն էլ Սվիֆտի պէս կարող և իրրեւ գրող իրեն նմանեցնել այն հյուրասեր մարդուն, վոր իր տունը յեկամ հյուրի առաջ վտում և այն ամենը, ինչ վոր ունի՝ առանց հարցնելու թէ՛ ալլ բոլորն ի միայն ուտել և մարսել կարելի՞ չէ . .

Զախագանցութեաններն ու հրաշապատում հանդամանքներն աչք են ծակում, վեպը դարձնելով կատարյալ հեքիաթ, լավագույն դեպքում՝ դյուցազներգութիւն : Հույները և արարները շարունակ պարտվում են մի բոսն հայեր միայն հաղթանակ են տանում բազմաբարձր թշնամու դեմ : Վեպի մեջ մտցնում և ժամանակակցութիւնը . հիշատակում և բազմիցս իր պատմական այդպիսիները, աշխատելով ալլ կերպ համոզել զարձնել իր խոսքը : Բնութեան նկարագրները հակիրճ են և պրոպայիլ : Ամեն բայրախում կրկնողութեաններ և անում և իսպառ տաղտկացնում : Թեև սերն ամեն պայմանականութեանից ազատ և համարում, բայց նրա սիրահարները ճգնաւորի ամբասիր վարք են ցուցնում սիրո բնագավառում . իրար համբուրում են այնպէս, ինչպէս «հավատացողը խաչի նշանը», վորպէսզի սերը «նյութականութեան» չիջնեն (յեր 307) :

Գալով հերոսների բնութագրին՝ պետք և ասենք, վոր վեպի վերնագրին ավելի շուտ լինելու չէր «Ատենարանութիւնը», քան «Յերկուսի» : Անթիլ, անհամար յերկայնաձիգ ճառեր, տեղի-անտեղի արտասանված, առանց վորեւ ներքին անհրաժեշտութեան : Ասես, Ծերերնցը ցանկացել և հոնտորութեան ձեռնարկ գրել և վոչ թէ պատմական վեպ : Հերոսների հոգեբանութեան մասին խոսք անգամ չի կարող լինել : Իշխում և անանձ ազատութեան սկզբունքը անհրաժեշտութեան գաղափարի դեմ . հերոսների արարքները չեն պատճառարանված, շատ անգամ նրանք հակասում են տարրական խելամուտի պահանջներին : Ի՞նչ կասեք այն մարդուն, վոր շարունակ կոպում և հույների դեմ, նրանց գորքերին միորինակ ջարդ ու փշուր և անում, ապա առանց այլ և այլի՝ դնում նրանց բանակը և իր

ճառալուծիւնն առաջարկում հույն գործարարին ի հարկե նրան կատարել և բանտարկում են : Ալլ հերոսի անունը Գուրգեն և : Ի՞նչ և նրա մարի ալլ իրավաման պատճառը : Գուրգենի անձնութեանը հարկավոր և յեղել Ծերերնցին, վորպէսզի նրա ազատադուութեանը կատարել տա Հեղինի ձեռքով, վոր Գուրգենի սիրուհին և հանդիսանում և ոտով և ամեն կատարելութեաններով . նա կին չէ, ալլ իսկական գերմարդ : Վեպի մեջ վոչ մի տեղեկութեան չկա, վոր ալլ կինը մի արտասովոր եղակ . բայց հենց վոր նրա ամուսինը մեռնում և, հանդես և գալիս, վորպէս անձնան կատարելութեան, իսկ յերբ սիրահարը բանտարկվում և, հանկարծ նա դառնում և ամենակարող և բնդունակ դիպրմատ, մի կանացի ներքնագրեւորով թալկրան, վորն հաջողեցնում և սիրածի հրաշալի ազատութեանը :

Նույն հրաշապատում հանդամանքն ունի և Գուրգենը : Մերթ նա հանդես և գալիս իրրեւ մի բերա զինվոր, մերթ-- բրիտանական անհիշաչարութեան և ներողամտութեան անհարկն մարմնացում : Մերթ նա համեստ և իր մասին լուրջ մարդու խորհրդավոր կերպարանքով, մերթ գառնում և թեթեւատրեն պարծենկոտ, ինքնագով և շատախոս . «Յերկուսի», --ասում և Գուրգենը, --յես թշնամ յայ վրա կհարձակելի . ամբողջ գունդեր (?) իրրեւ միթոսկե պաշարայ իմ սուրիս առջև կսարսելին, կչփոթեցին, խոստովնողը կիմալեցին» . . .

Պատկերացման շատ քիչ կարողութեան ունի Ծերերնցը : Ծարունակ կրկնում և, վոր հայ նախարարները փչացած են, մեղկ, անառակ կյանք են վարում, գինարրոսների զվարճութեաններն են նրանց կյանքի միակ նպատակը : Բայց վոչ մի պատկերով (ինչպէս ալլ անում են Սենկևիչը և Լիտտոնը հոռմեական ազնվականութեան անկման նկատմամբ) մեր վիպասներ չի կարողանում հաստատել իր պնդումները, վորնց մնում և հալատ բնծայել առանց ինքնեւ համոզվելու : Սրա մտտ էլ մի թույլ կաթոլիկոս կա, ինչպէս և Մուրացանի «Փեւորդ Մարգարետուն» մեջ : Մինչդեռ Մուրացանը զգալ և տալիս թույլ մարդու ներկայութեանը, Ծերերնցն իր անգործութեանը հաղեցնում և ճառերի տարափով : Պատկերացման չգոյութեանը պիտի վերադրել նաև այն հանդամանքը, վոր հայած արեւմտահայ վիպագիրը շարունակ խոսում է արեւելքի մասին, բայց արեւելքյան յերանգափորումից գուրկ են նրա եջերը վորոնք միանգամայն թափուր են այն դունապեղ պատկերներեց, վորոնցով լեցուն են Մուրացանի և Բաֆֆիի պատմական վեպերը :

Վեպի գլխավոր հերոս Հովհաննէ Թորոսի նման, բոլոր կատարելութեանների մի շտեմարան և : Նա դյուցազներգութեան հերոս և : Թորոսից տարբերվում և միայն նրանով, վոր Հովհաննէ հրաշագործ և բանացի

խմաստով. այդ բնույթի գյուղացիին բժշկում է ամեն տեսակ հիվանդներին «Քրիստոսի նմանողությամբ»։ «Յեւ միշտ աշուղիսի պարագաներու մեջ (այսինքն բժշկության միջոցին) — գրում է Ծերենցը, — կտեսնվիր, վոր Հովնանը կազեօրվիր, աչքները կձգտէին և այդ զորավոր մարդը մեծ հոգնություն մը կիմանար աշուղիսի դիպվածներու մեջ ու խոնարհարար կրօնը թե կզգամ Քրիստոսի խոսքին ուժը թե՛ «զօրություն յիւ հինն» (յեր. 29-30)։ Չորության այդ փոխանցումը կատարվում է վոչ միայն կենդանի մարդկանց միջև, այլ և մեռյալը կարող է զբոսություն հաղորդել կենդանի մարդուն։ Այդպես՝ Հովնանը վոչ միայն կենդանության որոք, այլ և «հանգեծյալ աշխարհից» ազդում է յուրայիններին «Հոգեզալստի» նմանողությամբ։ «Գուրգեն նշմարեց այդ լուսազգեստ մարդը, — ասում է Ծերենցը, — Հովնան ինքն երբ՝ Հովնան հրեշտականման. հազիվ թեպէր տարածեց և «Հովնան, Հովնան» գոչեց, ահա՛ տեսիլն անհետ յեղավ։ Բայց իր շուրջը մնաց նրա զօրությունը և բանալայր նոր կորով մը ստացավ, միշտ հույսը աստուծո վրա դնելով» (յեր. 405)։

Անցնենք «Թեոդորոս Ռշտունցի»։

Նախորդ վեպերի պես՝ սա ևս մի հիմնական պակասություն ունի։ Այդ աչի և, վոր նրա մեջ աշխարհագրական միջավայր, տեղայնություն չկա։ Յեթե հայկական հատուկ անունները և հայոց պատմության հաճախակի հիշատակումները մեջտեղից վերցնենք և փոխարենը դնենք ոտար անուններ և արտաքին աղբյուրներից ստեղծված բանասերներ, — Ծերենցի այս վեպն էլ աշխարհի վոչինչ չի կորցնի։ Չնայած վոր սա մեր վիպագրի վերջին յերկն է, բայց և այնպես վիպական տեղինիլայի տեսակետից ավելի պակասավոր է, քան նախորդ գրվածքները։ Չկարողանալով պատմական փաստերը վիպական գործողություններ դարձնել՝ նա հարկադրված է վազկազմի՝ ոգնության գիմել։ Յեւ հիշատիկ ՆՂ զլուխը մի միջանկյալ պատմություն է. «ով ուզում է կարգա, ով չի ուզում թող չկարգա», ինչպես խորագրել է Ղ. Աղայանը իր «վեպերից» մեկի խոշոր մի հատվածը (տե՛ս նրա «Յերկու քույր»):

«Թեոդորոս Ռշտունցի» հերոսները նախորդ վեպերի կրկնակը կամ, յեթե կուզեք, պատճենն են։ Թեոդորոսը — Հովնանն է, Ջավեն հայրիկը — Բարկեն հայրիկն է, Թեոդորոսի կինը «սովորական կին չէ» (յեր. 85), այլ նախորդ վեպերի կանանց նման — վորոնք այսօրյան քրմուհիներ են և վոչ թե առօրյա մարդիկ — վարչական մի հազվագյուտ քանքար է։ Գրական պրիմներն էլ նույնն են։ Տեսանք, վոր «Թորոս Լեվոնի» մեջ պատիվ չեր համարում խոսել սիրահար յեպիսկոպոսի մասին, վորովհետև նրան վատ մարդ էր համարում։ Այստեղ էլ խուսափում է հույների կյանքը պատկերացնել, վորովհետև «փուչ» է համարում աչի։ Յեթե րոտիվված է խոսել հունական կենցաղի մասին, ընդհանուր տեղիներից դատ՝ ուրիշ հայտնագործություն անել չի կարողանում։ Ավանդական

պատմության տվյալները կրկնվում յեն առանց նոր լուսարանության։ Այսպես որինակ՝ Հունաստանում ապրած և բազմաթիվ պատերազմների մասնակցած զորավարը դառնում է յեպիսկոպոս, ապա՝ կաթողիկոս։ Ծերենցը խուսափում է վորեւե մեկնություն տալ ասելով. «Չանազան և իրեն միայն հայտնի պատճառով քահանայական կյանքն ընտրելով՝ քաշվեր եր աշխարհք» (յեր. 118)։ Սա հիշեցնում է Պ. Պոռչյանի խուսափուկ ձեւը, յերբ նա պիտի խոսե կնոջ մասին, բայց դանց է անում պատճառարանելով թե՛ կին պատկերացնելու համար պետք է կին ծնված լինել (տե՛ս «Հացի խնդիր», յեր. 93 և 123)։

Ասացինք, վոր նախորդ վեպերում նախարարական անկման պատկերներ չկան։ Այս յերկում հեղինակը պնդում է, վոր հայ «Ժողովուրդն ևս» «անասնացյալ և խելագարյալ եր ի բոնությանց և ի զրկանաց»։ Դարձյալ պատկերացում չկա, գոնե լինի աչի շափով և աչիպես, վորքան և ինչպես դա կա՝ լորդ Լիտտոնի «Պոմպեյի վերջին որերը» պատմական վեպի մեջ հոգեմեական «Ժողովրդի» մասին, վորպեսզի ինքներս համոզվե՞լինք և վոչ թե հավատ ընծայե՞լինք վիպասանի պնդումներին։

Հրաշապատում էրկմենտը և չափազանցությունները, վոր տեսանք նախորդ վեպերում, այստեղ ևս իրենց տեղն ունեն։ Հրաշքի նման մի բան է, որինակ, Դամասկոսում չորս տարի մնացած յերեք հայ զերիներ լիտուստը, նրանց վրիժառության ձեւը, պալատի հրկիզումը, ապա բազմաթիվ արարական հրոսախմբերին ղեմադրելով՝ Հայաստան վերադառնալը։ Գերբաշներից մեկի՝ Սուրենի վերադարձի պատմությունը մի իսկական «Վոլիսական» է։ Այդ բոլորը բացի զարմանահրաշ լինելուց, բացարձակապես ավելորդ մի բալլաստ է վեպի համար։

Վեպի զլխավոր հերոսը՝ Թեոդորոս Ռշտունցին, մյուս զլխավոր հերոսների կրկնողությունն է։ Գործելակերպն ու մտածողությունը նույնն են. հոգեբանական լուսարանություններ դարձյալ չկան։ Այս աղնվական իշխանավորը «դեմոկրատ» Հովնանի մեղադրանքներն է կրկնում նախարարության դեմ՝ վոչ մի գաղափարգալին նախապաշարում չունենալով։ Մենք տեսանք, վոր Ռշտունցի իրեալն էր Հայաստանի գլխին մի բռնակալ նստեցնել. «յես բռնավորք կհամենեմ» ասում եր նա իսկ այժմ տեսեք ինչ — քի՛չ և մնում ասենք — «սոցիալիստական» ճառ և ասում, «Աստված չի կրնար մեր նախարարաց... հանցանքը տուժել տալ անմեղ ժողովրդյան, վոր մեր լուծը կտանի, վոր զմեզ կսնուցանե, մեր պերճությանց, մեք քմահաճոյից, մեր անառակությանց կծառայե, և զոր մենք մեր գոռալ ամբարտաւանության մեջ անաղատ կանխանենք արհամարհանք և իր համբերող ուսոց վրա բեռ բեռան ավելացնել չենք դադարիւր անխղճաբար։ Այո՛, կզա անշուշտ որ մը, որը ապագա դարուց սովերներու մեջ ծածկյալ, աչի որը ուր մեր նախարարական անունները անհետ, աներե-

վելթ լինեն Հայաստան աշխարհի վրային և ազատն ու անադատն ի մի ձուլյալ բոնության մութնեբու հարվածներին միարան և միասիրտ թաթափեն չղթաները և յեղբայր գիրար անվանեն»:

Այդպիսի անտեղի, անհամոզիչ և հակասական ճառերով լիքն են Ծերենցի վեպերը, ճառեր, վորոնք իզհակապես յերբեմն աշուղես «անկապ են, ինչպես ճաշարանի հաշիվը», և հավատ չեն ներշնչում ընթերցողին, վոր գիտե արեմտահայ վիպագրի ըմբոստացումը Բաֆֆի չափավոր սոցիալական գաղափարների դեմ, ինչպես տեսանք:

Դյուրին կերպով ճարտասանելով՝ Ծերենցը միանգամայն անճարակ և հանդիսանում վորեն գեղարվեստական կամ հոգեբանական խնդիր լուծելու: Այսպես որինակ՝ ի՞նչպես յեղավ, վոր արարացոց վոխերիմ թըշնամին և հույների համհարզը հանկարծ թողեց վերջիններին և իր սուրբ գրեց ամիրապետի տրամադրության տակ—այս կարևոր խնդիրը, Ռչառնաւ այս դարձը, վոր միևնույն ժամանակ վեպի ելական կորելցն և կամ, ինչպես ասում են, «մեխն» և, մնացել և առանց խոհական լուսարանության: Միևնույն ժամանակ թ. Ռչառնու և Ներսես կաթողիկոսի հակամարտությունը, վոր սոցիալական ուշադրով մի յերևույթ և և ավատատիրական պայմանների անտեսական հիմքերը բնորոշող մի թեմա, Ծերենցը հիշում և հարեանցորեն՝ մի քանի տող նվիրելով միայն այդ գրծությանը (յեր. 227):

Մեր նոր գրականության պատմության մեջ կարծիք և հայտնված, վոր Բաֆֆին ազդված և Ծերենցի գեղարվեստական պրիոմներից: Կարծում ենք մեր վերլուծումից ակներևարար պարզվեց, վոր Ծերենցն ինքնահատուկ գրական ձևեր չունի, այլ նրա պրիոմները բովանդակ գլուխը բնդիանուր առերիտաների արձագանքներն են միայն: Այնպես վոր Բաֆֆին հատկապես Ծերենցից փոխառություն անելու հարկադրանքի առաջ կանգնած չալտի զգար իրեն, մանավանդ վոր տեսանք թե արեմտահայ վիպագրի յերկերը վորքան սակավ տեղախոսություն ունին: Ուրեմն, մընում են միայն արտաքին ձևերը, տեխնիկան, վոր յեփրոսական բովանդակների մոտ—Հյուսիս, Դյուրմա, Սյու, Չանգ, Սկոտ—կատարելության և հասած, իսկ Ծերենցը գործադրում և անհաջող կերպով այնչափ, վորքան նրան տրված և մի համեմատ ձերք, վոր ավելի ճարտասանական բնույթ ունի, քան գեղագիտական: Յեթե մի բուսի յենթագրելու լինենք, վոր Ծերենցն ազդել և Բաֆֆի վրա, պիտի խոստովանենք, վոր այդ ազդեցությունն ավելի բացասական, քան գրական կերպարանք ունի, այսինքն ինչ վոր պակասավոր և Ծերենցի մոտ, Բաֆֆին ել նման պակասություններ ունի, որինակ, փակադժի ոգնության դիմելը: Բայց հայտնի չե, վոր նման փակադժի չեք խոստովում և վ. Հյուսիս, վորի «Նոտր Դամ դ'Պարի» պատմական հուշակավոր վեպի հայ թարգմանիչը (Նու-

պարյան) ստիպված եր կրճատման դիմել՝ առանց վեպի ընթացքը խանգարելու *):

IV.

Մեր գրական քննադատության մեջ Ծերենցի առավելությունները ամփոփվել են հետևյալ կետերում:

Նախ նրան համարում են առաջինը մեղանում, վոր պատմական հաջող վեպ և գրել: Դա սխալ կարծիք է: Թողնելով ժամանակի խնդիրը մեկուսի, պետք է ասենք, վոր մեր գրականության մեջ լավագույն պատմական վեպը Մուրացանի «Գեվորգ Մարգարետունին» է, վորի հետ մըցում թյան կարող և գրվել վոչ թե Ծերենցի, այլ Բաֆֆի բովանդակական պատմավեպը: Հետևապես սխալ է այն պնդումը, վոր վոչ մի փաստով չի ամրապնդված, թե Ծերենցը իր տիպերի միջոցով կենդանացրել և մեր պատմական կյանքը:

Ծերենցի յերկրորդ առավելությունն և համարվել այն, վոր նա ունի բնության և տեղերի լավ նկարագրեր: Յերեք վեպերի մեջ ցրված նկարագրիներն այնքան հազվագյուտ են քանակով, այնքան սակավաթիվ բովանդակությամբ և այնքան պրոզայիկ, վորպես ստեղծագործություն, վոր առանձնապես ուշադրության արժանի մի յերևույթ չենք կարող համարել՝ հեղինակին վերագրելով նկարչական ձիրք: Մի յերկու նմուշ բերենք ցույց տալու համար Ծերենցի նկարագրիների ընդհանուր բնավորությունը—

Գարնան նկարագիր. «Ամեն բան կծիծաղեր բլուրին վրա. ծառերը ծաղկած ելին, մանուշակ իր քաղցր հոտը կարճակեր. կանաչը դարձան ավետարեր կծածկեր շրջակայքը» («Յերկունք» յեր. 330):

Պարմիրայի ավերակներն նկարագիր. «Գրեզոր սքանչացավ մնաց այդ մեծ քաղքին ավերակաց վրա. անապատին մեջ աղպիսի փառավոր քաղաք մը իր հետաքրքրությունը կշարժեր և ակամա ձիուն գլուխը դեպի արեգական տաճարը կըջներ: Կկենար կարգալու համար հունական արձանագրությունները» («Թեոդորոս Ռչառնի», յեր. 140):

Յերկունք առավելությունն և համարվել բյուզանդական կյանքից առած ուշադրության արժանի տեսարանները: Վերև մենք տեսանք, թե վորքան ձիւտ կարող է համարվել այդ պնդումը: Յեթե Ծերենցն իր վեպերի մեջ ցանկանար տալ բյուզանդական կյանքը, պիտի վերջինիս անկումն ու վարկը պատկերացներ: Բայց մենք գիտենք, Հ. Պարոյանն էլ այդ չեչտեց, վոր բարոյական արատներն ու բարոյապես փչացածները մեր հեղինակն անարժան և համարում իր գրչին և խոստովում և խոսել

*) Վիկտոր Հյուսիսի «Թշվառներ» մեջ ևս ամբողջ գլուխներ կան, վոր վեպի ընդհանուր ընթացքի հետ միայն հարեանցի կապ ունեն. որինակ՝ Վաթեկոյի ճակատամարտի և Պաշիկի կոյուղիների յերկարապատում նկարագրիները (տես մասն IV և V).

ներանց մասին: Որինակ՝ «Ի՞նչ հարկ խոսելու հույն կայսրութեան ժողովրդոց վրա, վորոնց մայրաքաղաքի ապականութիւնը... անցան դանցան Հռոմ քաղաքացիոց վերջին որերը...» (նույն տեղ, յեր. 50):

Ծերերնցի չորրորդ առաւելութիւնն համարվել է աշն, վոր նա լավ, հարուստ յերեակայութիւն ունի: Մի հեղինակ, վոր այնքան ստրկացած է պատմիչներէ ցուցմունքներին և տվաւներին, վոր հաճախ վեպը փոխում է ժամանակագրական անճոռնի աղյուսակի և տեղի անտեղի շեշտում է, վոր ավելորդ է այս բնակարանը նկարագրել («Թորոս Լեոնի», յեր. 36), ավելորդ է աշն անձի մասին խոսել («Թեոփորոս Ռչաունի», յեր. 118), և այլն, — այդ տեսակ գրողի հարուստ կամ լավ յերեակայութեան մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Արեւելք նկարագրել և արեւելեան յերանգաւորում չտալ, վեպերը լցնել ճարտասանական շոնգալից մարդանքներով, խուսափել հոգեբանական անալիզներից և վիպական հանգույցները պարբերաբար լուծել հրաշքների ոգնութեամբ, — հա ծերերնցի գրեթե կերպը, վոր մեկուսացնում է վորեւ ստեղծագործական յերեակայութիւն: Ընդհատ է, նրա վրձն «աշխուժ է», բայց դա հոնտորական բնույթ ունի, այսինքն նախ տալիս է գաղափարը, ապա թարգմանում է աշն վորեւ պատկերով, և վրձն վեպականներով մտածում, վոր հատուկ է արվեստագետին: Յերեք վեպերի մեջ մենք գտնարանում ենք ցույց տալ մի պատկերավոր դարձվածք, վորն անմոռաց մնար մեր հիշողութեան մեջ: Բրանդեսն այդ յերեույթը, այսինքն թե ինչ է մտնում հիշողութեան մեջ կարգաւորց հետո, համարում է գրվածքի արժեքավորման ձևերից մեկը: Ըստ ինքեան դա ծանրակշիւ ապացույց է: Յեթե միաժամանակ նկատի առնենք հեղինակի միտքինակ հերոսներին ու գրական տրաֆարետ պրիոմները, տարակույս չի մնա, վոր նրա յերեակայութիւնը թույլ է և ստեղծագործական ուժեղ կարողութիւններով չի ուժոված:

Հիմեքորդ առաւելութիւնն է համարվել սիրային տեսարանների գեղեցկութիւնը: Ի՞նչպէս կարող է սիրային տեսարանը գեղեցիկ լինել, յերբ սիրահարները կենդանի մարդիկ չեն, այլ մտացածին սխեմաներ, մանրեքներ: Ի՞նչպէս կարող է լինել անկիրք, անհույս սեր, քանի վոր սերը մեծագույն հույզն է: Սիրո նկարագրի մեջ Ծերերնցի հանդիսանում է Վ. Սկոտի կույր հետեղը: Անդլիացի հեղինակի բարեկիրթ հերոսուհիները ծածկել գիտեն իրենց սերը «բնդ գրվանով»: Պետք է նկատել վոր Ծերերնցն իր ուսուցչի սայթաքումներն ընդունակելով, անկարող է յեղել նրա գրական կողմերն յուրացնել: Վերջներք սիրային տեսարանի մի նմուշ: Տարիներ շարունակ սիրահարները միմյանց չեն հանդիպում, վերջպէս բախտը ժպտում է նրանց և մեծ-մեծ արգելքներ հաղթահարելուց հետո տեսակցում են: Հանկարծ նրանց մեջ խոստում է հոնտորական մարմաջը և սերը քաջովում է հետին պլանի վրա, վայսնում են իրար մոտենալ, վորովհետեւ կրոնամոլ հեղինակի համար սերը «յոթ մեղքեր-

րից» մեկն է, չնայած վոր նա մի գլուխ պնդում է բոմանտիկ դարոցի համոզումը թե՛ սերը բարձր է ամեն պայմանականութիւնից: Թեորիան պրակտիկա չի դարձել Ծերերնցի ասկետական դրչի տակ («Յերկունք», յեր. 123, 305 և 414):

Գալով գաղափարական կողմին՝ մեր քննադատական գրականութեան մեջ Ծերերնցի իդեոլոգիական առաւելութիւններն են համարվել նրա համոզված սամկաւարութիւնը և հայրենասիրութիւնը: Մենք արդեն տեսանք, թե վորքան արժեք ունի մեր վիպասանի գեմոկրատիզմը, թե վորքան վերջինս ամբողջութիւնից գուրկ, հակասական է արվեստակալ մի համոզում և նրա աշխարհայացքի մեջ: Իսկ հայրենասիրութիւնն արտահայտված է նրա յերկերում, վորպէս աղգամոլութիւն, վոր նորութիւն չէր աշն չափով, վորքան նրա հիմքը կղերական-աղեր-վապետական մտայնութիւնն էր: Այս վերջինի սոցիալ-քաղաքական հիմքը տաճկական բոնակայութիւնն էր, ճիշտ այնպէս, ինչպէս վոր — Ֆ. Մերինգի կարծիքով — գերմանական բոմանտիկայի հնասիրութիւնը ծնունդ էր Նապոլեոնի ուժիւնի. չկարողանալով ներկան վոխել՝ անցյալին են փարում...

Ի՞նչ արտահայտութիւն են գտել Ծերերնցի արհեստն ու հասարակական գործունեութիւնը նրա վեպերում:

Նախ՝ Ծերերնցը բժիշկ է յեղել, Պարիզի համալսարանում բնական գիտութիւններ սովորել է մի այնպիսի ժամանակ, յերբ գրական զիսցիպլինների մեջ խոշոր հեղաշրջում էր կատարվել և եփուլուցիայի գաղափարը՝ բիոլոգիայից սոցիոլոգիայի մեջ մանելով և կիրառվելով, մետաֆիզիկական հասկացողութիւններից քար քարի վրա չեր թողել: Մեր հեղինակի համար այդ բոլորն անցել է աննկատելի: XIX դարի յոթանասնական-ութսունական թվականներին վեպեր գրելով՝ նա անտեսում է մինչև անգամ դարվիւնիզմը, յերևույթներն բմբոնում է քարացած վիճակներով, մանավանդ այն բոլոր դիպվածներում, յերբ տարեր գասակարգերի փոխհարաբերութիւնը համարում է մշտնջենական ու անփոփոխ, «աստվածադիր» մի կարգ:

Յեւ յերկրորդ՝ նրա հասարակական գործունեութիւնը Պոլսում և Կիլիկիայում, հոնտորական ու հրապարակախոսական ընդվզումները ընդդէմ «իշխանավորական դասի» և հանուն «ժողովրդական» շահերի, վեպերում արտացոլում են ստացել քառասուն կերպարանքով: Սկզբունքով նա չի ժխտում կղերական-աղերվապետական կարգը, ուստի և նրա գեմոկրատական քարոզները հիմնական յերեույթներ չեն: Ի հարկէ, հեղինակը պատասխանատու չէ իր ամեն հերոսի ասածի համար, բայց և այնպէս բնդիւնուր տպավորութիւնն այդ է, մանավանդ վոր նրա գրեթե կերպարն ամէկ քարոզչական է և նա իբրեւ տրիբուն է խոսում: Նրա խոսքի պաշտամունքը բղխում էր իր հանրային գանգվածի քաղաքական անգործութիւնից:

ձիշտ և, նրա ճատերից մի քանիսը՝ ընդհանուր կապից անկախ ա-
ռած՝ «լավ» են, ունի մի քանի «հաջող դեմքեր», «մի յերկու» չնորհալի
նկարագիր, իր նյութը «հետաքրքիր պատմում և», բայց դա չպետք է
դարձնալի համարվել, վորովհետև ով վորոշ գրական կարիերա յե ունե-
ցել, նա՝ այսպես թե աչնակա՝ ձերք ունի: Խնդիրը միայն չափն է, և
մեր նպատակն էր ցույց տալ, վոր այդ չափը Ծերենցի վերաբերմամբ
չառ պարկեշտ է: Յեթե նա կարդացվել է իր ժամանակին, դա նշան է,
վոր մի քանի հանրային գաղափարներով արձագանգել է 70-ական թվերի
այն «ժողովրդագաղա» ուղղութիւնը, վոր ծայր է առնում արևելյան
Յեփրոսայում, կապիտալիզմի քայքայումից ավատական արժեքները
փրկելու և «նոր քաղաքակրթութիւն» առաջ պատվարներ կանգնեցնելու
համար: Այդ սպարդիցիան նրան նետել է միջնադարի գիրքը, նա դար-
ձել է կղերական-ազնւականական իդեոլոգ: Խնդիրների աննյութ, վե-
րացական քննութիւնը, մետաֆիզիկ մտածողութիւնը, վոր անտեսում
է գրված հարցերի կապակցութիւնը հասարակական-տնտեսական յերե-
վոյթների հետ, նրան դարձրել է ազգայնական, վորովհետև նրա սի-
րած «ժողովուրդը» ներկայացնում էր մի անբաժան, չչեղտալորված
մասսա, վորի ներքին կապերը լեզուն և կրօնն են միայն: Նրա ազգա-
յնականութիւնը գերազանցորեն բուրժուական բնույթ ունի և ազգեցիկ
լինելու համար միայն հագել է պատմական քղամիտ՝ ֆեոդալական յե-
րանգաւորումով:

Յեթե Ծերենցը վորեւէ յերախտիք ունի մեր զրականութեան մեջ,
դա այն է, վոր մի վորոշ ձերքով իր դարաշրջանի մտաւորականութեան
անորոշ վիճակն և հանդես բերել, մի վիճակ, յերբ հինը և նորը դե-
ռն անջատվել, գասակարգերի փոխհարաբերութիւնները խորունկ չե-
րտաւորման չեն յենթադրվել, վորի հետեանքով նրա իդեոլոգիայի մեջ
տիրում են հակասական նշանաբաններ—ֆեոդալիզմ և դեմոկրատիզմ:

Արվեստի բնագավառում ևս նա տեղ ունի: Մեր վեպի հորինվածքն
ու լեզուն Ծերենցը դարձրել է հասարակական մտքերի արտահայտու-
թեան գործիք, յեփրոսականից փոխ առնելով և հայացնելով մի աշխուժ
գրեթէ անհատիկ էր—գոնե տեխնիկական—նոր ժամանակի քա-
ղաքային յեռուն կյանքին դուգընթաց առաջ գնալու: Մեր թույլ պատմա-
կան դրամայի կողքին Ծերենցի պատմավեպը մի կատարյալ նվաճում
էր, վորով և պիտի մասամբ բացատրել մեր վիպասանի ժողովրդակա-
նութիւնը: Վերջինս շատ խորն ու ծավալուն չէր, քանի վոր մեծ տա-
ղանդ չունէր նրա կողմը: Նույնիսկ Ծերենցի համակրողներից մեկը զը-
րում է 1893 թվին «Մասիս» հանդիսում. «Տակաւին վեց տարի չի կա-
տար Շիշմանյանին մեռնելը և անունն ու իր հիշատակը՝ գրեթէ ալ
մոռցված է, իրր թե բնավ ապրած չըլլար»—(Յե. Ոստյան):

V. ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Իր պատմական վեպերի մեջ գասակարգերի համեմատութիւնը
քարոզելով՝ Ծերենցը ինչ նպատակների յեր հետապնդում ընալ կյան-
քում:

2. ձիշտ է Մ. Բերբերյանի այն կարծիքը թե՝ Ծերենցը «խորապես
նայում է իր հերոսների հոգու մեջ» (տես «Армянские беллетристы»,
հջ 448):

3. Անհատական հետադարձական տաղանդ ունենալը և Գրիգոր Ոստյանի
հետ միասին Պոլսում Բարեգործական ընկերութիւն հիմնելու ձեռնար-
կումը ինչ արտահայտութիւն են գտել իր վեպերում:

4. Բաֆֆիի, Մուրացանի, Փափուկյանի և Ծերենցի պատմական վե-
պերի սոցիալական տեսլանքները ինչ կոնկրետ տարբերութիւն ունեն
և ինչով ենք մենք բացատրում այդ տարբերութիւնը:

VI. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Ծերենց. «Յերկունք Թ. դարու».
2. » «Թորոս Լեվոնի».
3. Յե. Ոստյան. «Հովսեփ Շիշմանյան», «Մասիս», 1893, հջ 387-
390).
4. Յերմյան. «Ազգային դեմքեր», հատոր V, հջ 357-458
5. Հ. Անտոյան. «Պատմութիւն հայոց նոր դրականութեան»,
հջ 288-315.
6. Հ. Պարոնյան. «Մեծապատիւ մուրացիկներ», գլ. VIII, հջ 113-
114.
7. М. Берберян. «Армянские беллетристы» — стр. 441—452.

Թ Ր Ա Ք Ի Ր

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Բ. ԿՈՒՐՍ

I. Վրթանես Փափազյան. — Նրա քննադատական վերաբերմունքը Բաֆֆի ըմբռնողի նկատմամբ. — Այդ գրական դարձի սոցիալական հիմնավորումը. — Վրթանես Փափազյանի գրական տատանումները իրավ մանր-բուրժուազիայի անվճռականության արդյունք 1905 թվի հեղափոխության նախորդակին. — Անդրկովկասյան գյուղը և նրա բնութագիրը Փափազյանի յերկերում. — Մեր հեղինակի բնալիզմը, սիմվոլիզմը և նիշչեյականությունը. — Վերջինս իրեն միջոց բուրժուական արժեքները «վերադնաճաման» գործում. — Պատմական վեպերի սոցիալական տեղեկություններ:

II. Ծերենց. — Պատմական վեպը ի՞նչ կերպ և արտացոլում ժամանակակից սոցիալ-քաղաքական կյանքի իրադարձությունը. — Ծերենցի պատմավեպը և տաճկահայ կյանքի աուրյա խնդիրները. — Դասակարգային համերաշխություն քարոզը «Յերկունք» վեպում. — Պոստաճայ բուրժուազիայի ձգտումը իր հեղեմանիայի տակ առնելու մյուս դասակարգերին. — Առետրական մրցում հույն վաճառականության դեմ. — Դրա գրական արձագանքը «Թորոս Լեվոնի» մեջ. — «Եսմաֆ դառին» դուրեկան քարոզներ իշխան թեոգորոս Ռչտունու բերանում. — Ի՞նչ նպատակի յեր ձգտում Ծերենցն իր այդ քարոզներով. — Վեպերի գեղարվեստական արժեքը. — Յեղրակացություններ:

III. Ս. Տյուսար և «ըմանտիկ վոճի» խնդիրը. — Արեմտահայ բուրժուազիայի դարգացումը և «կանանց հարցի» առաջադրումը. — Հրապարակախոսության մեջ այդ հարցի դրույթը. — Ստ. Վոսկան. — Տիկին Տյուսարի վեպերը. — Ի՞նչ չափով և նա արտահայտել բուրժուական հրապարակախոսության իդեալները կնոջ «աղաոագրություն» նկատմամբ. — Մանր-բուրժուական և կղերական ուղղությունից «կանանց հարցի» դեմ. — Տյուսարի և ժորժ Զանգի փոխհարաբերությունը. — Նրա գրական ըմբռնողի համեմատությունը մի կողմից՝ Ալիշանի և Պելիկ-թալյանի, իսկ մյուս կողմից՝ Պետրոս Դուրյանի ըմբռնողի հետ:

IV. Արեկահայ լիբերալիզմի նոր շրջանը. — «Հյուսիսափայլի» հասարակական «ժառանգությունը». — Անդրկովկասի իրականությունը. — Առետրական կապիտալի թեքումը գեպի արդյունաբերական կապիտալիզմ. — Գրիգոր Արծրունի. — «Մշակը» իրենից կազմակերպող կենտրոն. — «Հիմնական խնդիրները». — Հակառակորդներ. — «Հայոց հարցը» և Արծրունու քաղաքական ուղիները. — «Սոցիալական հարցը» և լիբերալիզմի նոր ժառանգորդը. — «Մուրճ» ամսագիր. — Յեղրակացություններ:

V. Արեկահայ լիբերալիզմը և «բնալական արվեստը». — Գ. Արծրունու հայացքները արվեստի մասին և նրա առաջադրած «հրատարակարցերը». — «Մշակի» գեղարվեստական թերթիները. — Լիբերալ «սկզբունքներով» մի նոր տաղանդ. — Շիրվանդադե. — Նրա աշխարհայացքը. — «Անհատական խնդիրները յուր զգացումը». — Շիրվանդադեի պատմվածքները, վեպերը և դրամաները. — «Արտիստ», «Նամուս», «Քաոս» և «Պատվի համար». — Նրա լիբերալ-թեքալորումը «Կյանքի բովից» մեծուսրների մեջ:

VI. Հովհաննես Հովհաննիսյան. — Գյուղը և գյուղացին Հովհաննիսյանի ստեղծագործությունների մեջ. — Նրա և թումանյանի հուշակի տարբերությունը. — Քաղքենիություն մեր իրականության մեջ. — «Սիրո և վախիլի» հասարակական հիմնավորումը. — Պատմական անցյալի կուլտուր. — Դասակարգային համերաշխության քարոզ. — Կյանքի և մահվան պրոբլեմը. — Հովհաննիսյանի սոցիալական իդեալները. — Նրա յերգերի գեղարվեստական արժեքը. — Յեղրակացություններ:

VII. Հովհաննես թումանյան և «Գուղարքի յերգերները». — Հայ գյուղը և հայ գյուղացին Հովհ. թումանյանի ստեղծագործության մեջ. — Վոճի գյուղն և նրա իդեալը. — Թումանյանի վերաբերմունքը գեպի «նահապեհական» գյուղն ու գյուղացին. — Ժամանակակից գյուղի բնույթալիքը նրա յերկերում. — «Գուլանի յերգը», «Դժվար տարին» և «Գիբոր». — Ըմբռնողական փաստեր կա՞ն թումանյանի գյուղում. — Հովիվ Զատին. — Նրա սոցիալական գաղափարախոսությունը. — «Քաոսակները». — Թումանյանի յերկերի գեղարվեստական արժեքը. — «Գուղարքի յերգերները» (Ղ. Աղայան և Վ. Միրաբյան):

VIII. Հակոբ Պարոնյան և իր հաջորդները. — «Եսմաֆ դառին» վիճակը արեմտահայ իրականության մեջ. — Պարոնյանի յերեն այդ դասի յերգիծարան. — Նրա սոցիալական գաղափարներն ու յերգիծանքի հուճորական բնույթը. — Հասարակական դասակարգերի յերգիծական բնույթալիքը Պարոնյանի յերկերում. — Ամիրալություն, հոգեվորակախություն, վաճառականություն, անաֆություն. — Պարոնյանի յերկերի գեղարվեստական արժեքը. — Աղղեցություններ. — Պարոնյանի հաջորդները (Առանձար, Ռոյան և Ալֆիար):

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Վ. Փափաղյան. «Եղեր» և «Մշուշ».
2. ~~.....~~ ~~.....~~, յերև 213 և 306.
3. Ծերենց. «Յերկուսեք» և «Թորոս Լեվոնի».
4. М. Берберян. «Армянские беллетристы», стр. 441—451.
5. Ս. Տյուսար. «Մայտա» և «Վարժուհին».
6. Բ. Պերպերյան. «Կնոջ մասին» (տես «Հայ Գրողներ», հատ. 2-րդ յերև 175-180.
7. Գր. Արծրունի. «Յերկասիրություններ», հատ. 1 և «Մշակն» ու «Հայ կինը» հոգիածների ծողովածու.
8. Տ. Հովհաննիսյան. «Գ. Արծրունու հիշատակին», «Մուրճ», 1902. № 12).
9. Շիրվանդադե. «Բառս» և «Պատվի համար».
10. ~~.....~~ ~~.....~~, հատ. 2-րդ, յերև 3-7.
11. Հովհ. Հովհաննիսյան. «Բանաստեղծություններ».
12. В. Брюсов. «Поэзия Армении», стр. 77.
13. Հովհ. Թումանյան. «Բանաստեղծություններ».
14. ~~.....~~ ~~.....~~, («Գարուն» արժանախ, հատ. III. յերև 248-315):
15. Հ. Պարոնյան. «Ազգային ջոջեր», «Մեծապատիվ մուրացկաններ» և «Բազաբափարության վնասները».
16. ~~.....~~ ~~.....~~ «Ծաղիկ», 1895 թ. հունիս). — Պարոնյանի գործը (տես «Մասիս» 1893 թ. № 2 և ...):

Ծանոթություն. — Այբբյուրները մանրամասնորեն կհիշատակվեն առաջագրություններին հոդորնթաց:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0372999

65164